

दर्शितान्तैः स्मृतिव्यतिरिक्तत्वदेवैव विराजन्तौ भवेयम् । साधोना-
 व्याप्यते सति तदभावात्सातोऽनैकानिवाक्यमपि न साध्याविविधेपि
 मतत्वात् विशेषणीभूतसाध्यावाप्यत्वावगमात् प्राचनिसाध्याप्यत्वा-
 सिद्धिरेवोपपत्तीत्याहूयत्वं स्यात् विशेषणांशस्य न साध्याप्यत्वावगमात्
 सामर्थ्यात्समर्थिकेव्यतापि वस्तुव्यतिरिक्तत्वव्यवस्थानापत्त्यवस्थापिनि, तद्-
 भावव्यवस्थानापत्त्यवस्थापिनि वा तत्त्वावस्थान्दिकानामान्यतरस्यापत्त्ये
 शब्देनित्यः । योचविशेषणव्यवस्थादित्याहवसाधारणे व्यावृत्तत्वात् ।
 वस्तुतः साध्याव्यवस्थे तत्त्वावस्थे वस्तुव्यवस्थतया व्यतिरिक्तिसाध्याप्यता-
 के प्रकरव्यवस्थे मतत्वात् । यत्नेनानैकान्तिकः स्वयमभिचारइति प्रसक्तं
 वेदितव्यं स्वयमभिचारस्योक्तप्रकाराधिकस्य निर्गन्तुमशक्यत्वादिति ।
 व्यतिरोक्तव्यवस्थविशेषणेन प्रमादव्यवस्थेदकारण्येन किं व्यवस्थेयं
 केनचित्प्रत्यक्षतया केनचित्प्रत्यक्षतया चेत्

कः पुनः सत्यविपक्षः । तथाहि सत्यविपक्षव्यवस्थामनुसृत्यैवसाह
 समानव्यवस्थेन बोधितसाध्याव्यवस्थयोहेतुत्वेनाभिमतः । सत्यविपक्षइति
 तत्र तथाहि किमिह वचं विदितं सामर्थ्यामिति चेत् तत्कुत्र
 कार्योऽभिमतं न तावत्सामर्थ्येव कार्यं सत्यविपक्षहेतौभिन्नविषय
 बुद्ध्यादिजनकतया स्वर्णकार्यं समप्रवृत्तताया अवस्थत्वात् । नापि
 नञ् कश्चित् कार्यं प्रकृतसाध्यां प्रति प्रतीयमानाविवृत्तादिदोषेणापि
 प्रमेयत्वप्रतिपादनादौ समर्थेन प्रतिहेतुना सत्यविपक्षताप्रसक्त्युक्तं
 हेतुर्ना प्रत्यक्षप्रकरव्यवस्थहेतुताभवत्वावगतेः । नापि स्वर्णहेतुसाध्याभाव
 बोधनव्यवस्थे कार्यं उत्तरहेतौरेवमसत्यविपक्षतया कलाप्रकाशप्रकृत्यवगतेः
 प्रतिहेतौदिति मेघ इव सत्यविपक्षहेतोरवगमादिव समप्रवृत्ततावगुप
 यतेः इत्यमेव न हेतुसाध्याव्यवस्थव्यवस्थेनैव । व्यतिरोक्त्येव क-
 लीये प्रकृतसाध्यां नञ् प्रत्यक्षप्रकृतसत्यविपक्षत्वावस्थत्वावस्थित्यवस्थत्वं
 सत्यविपक्षहेतौकुतश्च तदभिप्रायेणैव व्यवस्थानभिधानं हेतुमुक्तं
 भवति । अतस्तत्प्रकृतसत्यविपक्षत्वावस्थत्वावस्थित्यवस्थित्यवस्थेनैव हेतुत्व

सत्यः प्रकटयसमर्हति नैतदपि सुखम् आवाततोऽस्वरूपेण वक्तु-
मत्वा वासिद्व्यादिदोषवशा सत्यतिपक्षतास्वीकारात् तदवधारणत्वात्
चिन्त विद्वद्धारणोपपन्नोः सत्यतिपक्षहेतोर्मध्येऽवश्यमन्वतदासिद्व्या-
दिदोषेण भवितव्यम् अथवा धर्मिणोविद्वदधर्माधास्यसङ्गात् ।
तथैवस्य अविच्छिन्नदोषानिश्चयात्प्रतिहेतावयसिद्व्यादिदोषाशङ्काया
मापत्तितामसिद्व्यादिहीनेनेति सत्यकांशस्यानिश्चयात् सत्यस्य
दुरवधारणतम् । नच वाचा विमर्शे सत्यतिपक्षहेतोरेवतदासिद्व्या-
दिकमवधारणभूषेयं सत्यतिपक्षलक्ष्यदोषदुरुत्वादेव तथैव धर्मिणो
विद्वदधर्माध्यक्षत्वमापत्त्यतस्ति यतोवशं दुष्टे हेतौ व्याप्तेः पक्षधर्मा
ताया वाभावेन भवितव्यं तत्सत्ताभ्युपगमे साधयत्ताया अभ्युपगम-
प्रसङ्गात् । नाधादीनामप्युपाधिस्थापनद्वारा आतप्रादिभङ्गस्य पर्थव
सानात् । सत्यतिपक्षत्वादुहीयमानेपि आतिपक्षधर्मताभङ्गे । न
विशिष्टैकस्मिन् हेतौ निर्वृतुं शक्यः अन्यतरस्य आतप्रादिभङ्गेनापि
सत्यतिपक्षत्वस्योपपत्तेः स्वतोऽविशेषेयनिवृत्तया तदुपपत्तेरित्ये यदि
साक्षादवधार्यते तदानीमसिद्धिः । अथ चिह्नतोऽनुमीयते तदनैका-
न्तिकादेरन्वतमदू वयं वक्तुमश्यामि सत्यतिपक्षे तन्नाथमसिद्व्याद्यन्व-
तमन्नाभ्युपेयं तत्र तत्कालस्य दोषस्य कुत्र दयेर्मध्येऽस्तितमस्त्विति
अनिर्धारणे प्रतिहेतावपि तच्छङ्कायां सत्यामसिद्व्यादिहीनेनेति सत्य
कांशस्य दुरवधारणत्वं दुष्यदिहृदये स्यादेतत् । अन्त सत्यकांशस्या
सिद्व्यादिहीनत्वस्यानिश्चयः संशयोपि तावदस्ति तत्संशयैव शङ्कितसत्
प्रतिपक्षतादेवप्रकारत्वादेवासाधकत्वं दृष्टानुमानस्य शङ्कितोपाधावि
वासिद्व्यादिव्या । नच वामसिद्व्यादिशङ्कामुपजीव्य सत्यतिपक्षतादि
शङ्कादेवः स्यात् सौम तदा रौपयति वाच्यम् वासिद्व्यादिशङ्कावाच्य
तादृशप्रतिहेतुदर्शनमूलकतया तदुपजीवकत्वादिति । नैवम् । यतः
शङ्कितोपाधिनाऽसिद्धेनाप्येवं सत्यतिपक्षता प्रसज्येत । ननु भवत्येव
मपि तेन चिह्नान्न भवेत् तस्यासिद्धतया जीवकस्य सिद्व्यादिनता

लक्षणलक्षणार्थे

यथावाचं विदुषः न विदितव्यम् । वाचादेव तर्हि न तेन सत्यतियच्छ-
तेति चेन्न सत्यत्वमिदं न सत्यतियच्छेतेत्यपि तर्हि कथं परहेतु
साधनत्वमवाचनम् अविद्यति हेत्वाभासनाविशेषात् हेत्वाभासा-
नादं न हेतुसंज्ञावाचनत्वमिति चेन्न तर्हि । यमुपाधिमावाच
नूनवचनवा वाक्यता । तन्मादायैव तच्चापि न उपाधेर्देवसंशयस्यमत्वा-
देव । किञ्च कृत्स्नसत्यतियच्छत्वमिच्छाभावे संशयानुपपत्तिः । अथान्य-
थाकारं सत्यत्वमभिधत्ते अविद्यविरोधव्यभिचारकाणां वाचनवाच्येशवि-
रुद्धितया प्रतीयमानत्वेन बोधितोपदीयसाध्यस्य विपर्ययः स प्रकृतस्य
समश्चिद्वत्तदपि विचार्यतस्तच्च केन तथा प्रतीयमानत्वमभिमतं किं
प्रत्यनुमानप्रयोगः । अथ प्रथमानुमानवादिना साध्यामपि वा येन केन
विशेषः । न तावदाद्यः कार्यं दोषं ज्ञानतोऽपि दूषकान्तरापदिस्त्वर्थो
वयसं दोषं न प्रतिशङ्क्यास्त्विति तदानीमनुमेव अथ प्रतिशङ्क्यास्त्विति
तदानीमन्वेषापि नमादनुदोषान्तरस्य पराजये न्येन कस्यान्तरा
रूपावो अथार्थं प्राधान्यादं वा सङ्गमितुमवकाशमोसादविश्यामी-
त्यभिप्रायवतोऽप्यप्रशङ्कः अथि वदत्त्वसत्यकोऽपि निर्णयतीति चोक्ते
प्रश्नवदर्थवार्थं कथमपि यत्प्रकारादिभिन्नत्वस्य वा तच्चाविधप्रतिहेते
निर्णयार्थमन्यानुयुक्तस्य प्रोक्तप्रशङ्कः स्फुरदोषेकापि प्रतिहेतुका
सत्यतियच्छीकरवदर्थमात् । तत्र प्रदेव दोषानुद्भावने अवस्थाभिभावात् ।
किञ्च प्रतीयमानता यदि निष्पीडमानता विवक्षिता तदानीमसमाज
एव वतोनिर्णयविरोधकस्यावश्यं दोषः सच कस्यास्त्विति तदा निर्णय
वितुमशक्यतया प्रतिहेतावपि तत्संशङ्कात् । अथ सत्यावना प्रतीयमा-
नता यत्रोद्भावमसम्भावना दूषकत्वोपदेशस्यान्यथेव दूषकत्वमतिरेकवत् ।
नापि द्वितीयवतीवचतुर्था परवदुद्देश्यवत्त्वात् परस्यासिद्धादि
विरुद्धिता बुद्धिरथ मविच्छेदीक्योऽवधार्यितुं प्रमाणाभावेनाशङ्क-
त्वात् कथं सत्यतियच्छता प्रतिस्थाप कृत्यादर्थेत् । अङ्गान्तरस्यापि निर-
विश्यामः इतेनानिर्विरोधकाणां वाचनवाच्येशविपर्ययस्य कथि

पक्षधर्मताविरोधकत्वात् न गृह्यमात्रेण बोधितसाध्यविपर्ययः सत्-
प्रतिपक्ष इति निरस्यम् । चेनागृह्यमात्रत्वमिति निर्णयमप्यन्यथा ।
किञ्च सर्व्वधर्मेभ्यो लक्षणागो धर्मप्रादियाह्वानुमानाधितेपि
मतत्वादित्यप्यक्तवम् इत्येव सार्धानुमाने तदाभासे वा सत्यतिपक्षस्य
दोषत्वमप्युक्तम् । अथोच्यते अगृह्यमात्रविशेषेण बोधितसाध्यवि-
पर्ययः प्रकरस्तसम इति । अस्तु तावत्केनागृह्यमात्रत्वमित्यादिविपर्य-
योनाभिधानं यदि यः कश्चिद्विशेषो विशेषणशब्देनाभिधेतस्तदा तद-
यद्वयं द्वयिदपि नास्तीति सर्व्वान्वाप्तिः । अथ हेतुदोषत्वस्यो-
विशेषोऽभिमतस्तदा धर्मप्रादियाह्वानुमानाधितेपि अस्तत्वादिति
व्यापकता अगृह्यमात्रहेतुदोषत्वविशेषेण बोधितसाध्यविपर्ययत्व-
तत्त्वापि तत्र हेतुदोषस्याभावादेनागृह्यमात्रविशेषत्वात् । न चागृह्य-
मात्रपरमार्थस्त्वित्येतदोषत्वविशेषेणेति कृते निष्कारस्तथा सति
सत्यतिपक्षहेतुः सत्यतिपक्षो न व्याप्यते । परमार्थतत्त्वकृतीति न
दर्शनीयं न श्वेयमिति न मङ्गली प्रष्टा । न चागृह्यमात्रहेतुदोषहेतु-
गुणत्वविशेषेणेति विवक्षिते निष्कारः सतिरेकिस्त्वन्वयस्यतिरेकिणा
सत्यविपक्षो हेतुगुणत्वोविशेषः सत्यसत्यत्वस्योपगृह्यत इति तद-
व्यापकतापत्तिः । अथ चागृह्यमात्रस्यातिपक्षधर्मताभङ्गाभङ्गत्वविशेषे-
णेति क्षिपते नदा प्रकृत्यं निमग्नस्य विशेषत्वमिदमिदं यदि यत्कि-
ञ्चिदप्येतत् तदा प्रसिद्धासिद्धादिभावं हेत्वाभासमप्येतत् विशेषो-
क्तत्वे सदनुमानात्मके प्रतिज्ञेताविति तत्राव्यापकत्वम् । अथ प्रकृत-
विरोधिनं हेतुमप्येतत् तदा लक्षणावामीदृशं पर्यवस्यति । अत्रापि
पक्षधर्मताभङ्गाभङ्गत्वः प्रकृतहेतुना यस्य विशेषो न गृह्यते
तेन बोधितो यदीयस्यत्यतिरेकः स प्रकरस्तसम इति ईदृशमप्येव-
द्वाक्यं विचारमङ्गति तत्राह सत्यतिपक्षधर्मतेति मिलितस्य भङ्गा-
भङ्गमदलन्त्ये विवक्षिते प्रत्येकोदाहरणान्वाप्तिः तत्र भङ्गाभङ्ग-

अथ यत्प्रमाणं न भवितुमर्हति विज्ञेयपदसम्बन्धेऽभिप्रेते सर्वथा अस-
म्भावितया सर्वथाऽस्तिः अपि चैवमस्य वाक्यस्योक्तकृतः स्वाति-
भक्तकृतो व्यासप्रभक्तकृतः पञ्चधर्मात्मभक्तकृतः पञ्चधर्मात्मभक्तकृतः
प्रकृतहेतुतोक्तिर्यो न गृह्यते यस्य तेन बोधितो मदीयज्ञाध्वनि-
देवो स प्रकृतसमः तथा सति परमात्मा निरवयवो विनाशपरि-
मात्रतरतमादिभाववाच्योमादिबोध्यते परमात्मा सावयवो मूर्त-
त्वात् घटवदिति प्रत्यनुमानेन प्रतिपाद्यते परमात्माधर्माद्यादिबो-
ध्यनुपरिमात्रतरतमादिभावः क्वचिद्विनाशः परिमात्रतरतमादिभाव-
त्वात् सत्परिमात्रतरतमादिभाववदित्यादेः सत्प्रमाणतत्वेष्टस्य पक्ष-
धर्मात्वात्तेन तदीयनिरवयवत्वेऽपि प्रमात्रताकृतस्य सत्यतिपक्षता-
स्यात् । यस्यास्य सत्प्रमाणतां न मन्यते तं प्रत्येवंप्रायाश्च ब्रह्मवृत्ता-
ह्वरानि सन्तीति तेषु प्रसक्तः । नच सोऽपि तथाप्येव तस्य धर्मि-
सिद्धार्थमुपजीव्यतेन अनावयवात् तस्यावच्छेदार्थं स प्रकृतः प्रकृतसम-
इति कर्तव्यमिति चेत् तथाप्यनुपपत्तिः अपि हि यदि यस्य न गृह्यते
इति सम्बन्धेन यत्प्रमाणितया न गृह्यते तद्वत्त्वं विवक्षितसकदा क्वचि-
प्रकृतं देवकृत्यादि नच द्योदयि जेतोः परमार्थतः साधारणो
व्यासप्रभक्तः सत्यतिपक्षदशावामगृह्यमात्रः तत्र वाक्येन तद्वत्त्व-
महि तत्र व्यासप्रभक्तो विज्ञेयोऽपि तु प्रकृतहेतुना सह साधारण-
स्य । नन्वसत्यासतो व्यातिभक्तकृतविज्ञेयस्यपि सावयवतायाश्चमसि
तदादात्रैव कृत्यं तद्व्यापि भविष्यति तर्हि यत्र वादी सहेतुवाधा-
र्यं चर्चितमभ्यादिदेवं जानन् प्रतिहेतुनिकृतया परस्योक्तानयति
परस्य परिहर्तुं न शक्नोति तत्रार्थेन सत्यतिपक्षता कृत्यतेव स्यात्
यत् उक्तकृतविज्ञेयवत्तया सेनासौ न गृहीतः उक्तकृतस्य समानतयेव
तेन गृहीतत्वात् तथापि प्रतिहेतुवादिना तावद्विज्ञेयवत्तयेव गृहीत-
स्य तस्याधारकभावात्पुरजात् आन्यन्तानि साधारणस्य अपि
यद्वत्त्वमस्य विवक्षितत्वादिति चेन्न प्रतिहेतुवाक्यमिष्टवेदागृह्य-

मात्रता पक्षस्य प्राप्तेव निरस्तत्वात् । किञ्च प्रतिहेतुरित्येव यदि
साधारणतां तस्य दोषस्य तदैव पक्षेत्तदा का मतिः । यत्तस्य यदि
हेतुमपि दोषं यच्छेत् तदा समुद्रावयेश्च सति च कश्चिदप्युक्तः
स्यात् सत्यतिपक्षमुपेक्षेति चेन्न यदि पक्षमपि प्रतिवादी तत्र दोष
मेव मन्वयेत् । यदीदानीं सत्यतिपक्षतां प्रतिपत्तां विहाय दोषा-
न्तरमुद्रावयामि तदपि प्रतिपत्ताव्याप्तात्वन भङ्गेऽप्येव नोद्रावयामि
तथापि प्रतिपत्तादोषानिर्वाहान्मम परावयः तदैव कथा दोषान्तर
कृत्वादनायास इति परावयस्य सूचीमात्रे तदा का मतिः । अत्र वक्ष्य
विशेषद्वयमुक्त्युक्त्यवाप्ते पदसमन्वयकवाभिमतः तदा उक्तकावदोषो
दोषान्तरश्च स्यात् यातप्रभङ्गादैर्निर्वहार्थहेतोः साधारण्यस-
म्भवादिशेषपदेनाशयच्छेदेन सञ्च विशेषकविशेष्यमात्रानुपपत्तेः ।
अथोच्यते आतिप्रसङ्गमन्तामभङ्गाभङ्गकूपप्रकृतहेतुपक्षविशेषवत्तानु-
द्राव्यमानेन बोधितो यदीयसाध्यविषयः स प्रकृतः सत्यतिपक्ष इति
एतदपि नोपपन्नं यदि परपक्षदीयोऽतः प्रतिहेतुरित्येव ममव्याप्तिश्च
इत्येवाभिपक्षे ननु महेतुतोऽयं विशेष इत्यपि ब्रूते आभासान्तरान-
वृत्त्यादनादेव प्रतिहेतोः सत्यतिपक्षतामभङ्गात्तदानीन्तं सत्यतिपक्षता
न निवर्त्तत तथा सति च प्रतीयमानासिद्धादिनामि सत्यतिपक्षी
करकमिति साधु कृत्वादितं सर्वानुमानानुसूतं स्यात् । किञ्च कश्चिन्
कावे सचानुद्रावसानत्वमपेक्षितं यदि यदा प्रतिहेतुद्रावनेन परहेतुं
दूषयति प्रतिवादी तस्मिन् कावेऽनुद्रावर्त्तं तदा यच्चानुत्तेऽपि प्रति
हेतुदोषे पूर्वकालानुद्रावने प्रतीकारो न कश्चिदिति सर्वहेता
भासैः सत्यतिपक्षीकरकमदुक्तमिति प्रत्यमनुमानकथनम् । अथ प्रति
वादिनाभिहिते यदा पुनर्मादिबचनावसरं स्यादानुद्रावनिर्गते तर्हि
तत्त्वचमये प्रत्यनुमानवादिनाप्रकारबीजमयमम विशेषहेतुं नोद्राव-
विषयतीति दोषमूढत्वात् सूचीयस्य प्रतिहेतोः समर्थ कथावकार-
विषुं प्रकृतीति चेन्न उक्तस्य प्रतीयदोषेवापि सत्यतिपक्षकरकं

सम्भवतीति तत्र परेण दोषेऽनुज्ञाविते विषयश्च भवतीति । किञ्च
विशेषदोषश्चैव तत्रापि स्वीकरोते । अथमयमवधारयेत् किञ्चार्थो
साधनेनोपेक्षयावर्तते तेनैव भावः । तत्र यथा तेन लभेता दोषो न
दृश्यते तथा परेणैव तदर्थेन समेवोद्भावेत् । योहि सचेता
निश्चितं दोषमुपेक्ष्य लभेताम्ह निर्वोदसाध्येन प्रत्यवतिष्ठते तस्मात्
सदोषेपि दोषमवधारयन् न लोभादर्शनं दोषाभावे प्रमादचितुमर्ह-
मर्हतीति । अथोच्यते आतिपक्षधर्माभावाभावरूपप्रकृतहेत्वपेक्ष
विशेषकत्वेनानुज्ञावत्तया सम्भावमानेन बोधितो यदीयसाधस्य विष-
यैव स प्रकृतः प्रकरश्च सम इति नैतदपि सुखम् । यद्युद्भावनाकारात्
पूर्वकालिकी सम्भावना विरक्षिता तदा तात्कालिकानुद्भावनप्रयोग
एव दोषोऽतिरेक्यः । अथोद्भावनस्य योऽवसरो भविष्यति तात्कालिक
तथा तदा सत्यतिपक्षतावुत्पादनकावे सा नास्तीति विशेषकाभावा
लक्षणाभावः । अथोच्यते तावत्सम्भावनामुवर्त्तते तावत्सत्यतिपक्षता
किं सम्भावनायाः नास्ति नियममेवमेव । मैवम् । एवं हि प्रतिहेतो
दोषेऽनुज्ञाविते प्रकृत निर्वोदसत्यैव स्वीकृते दोषोद्भावनसम्भावनाया
निश्चितो सत्यतिपक्षता निवर्त्तते । तथाप्येव्यङ्गारमेव वादी सत्यतिप-
क्षतां प्रतिहेदेदिति चाभु स्यात् । प्रतिहेतोः प्रतिलोपमकत्वा स्वीक-
त्यैव तं सत्यतिपक्षता प्रतिलोप्येति । नच स्वीकारादेव प्रतिहेतोः
पराजयः स्यात् सत्यतिपक्षतापरिहारोपायतया स्वीकारस्य करणात्
स्वीकारे सति सम्भावनानिश्चया तत्त्ववत्त्वस्य सत्यतिपक्षस्यापि नि-
श्चये । तस्मात् स्वीकारोऽप्यर्थं परस्त्वानिष्ठार्थं सिद्धसाधने परकीय
साध्यस्वीकाररूपकृत्वा स्वीकर्तुं न दोषावेति । यदि न सत्यतिपक्षो
वादिभ्योः समानप्रतिपक्षदर्शनजनितास्तु हेतोराभासत्वं प्रयात् तदा
अपि हि नास्ति सत्यतिपक्षता लहेतुपक्षघातेन परहेतावेव दोषः
अस्तिदन्ति मन्वातु न दृष्टत इति ताव्यां मन्वमानत्वात् । यदाह
निश्चितो हि कार्यं कुरुत इति । अथैवित्यादावर्ज्यं ता संज्ञयेन सत्यति

पक्षता स्यात् तदा सर्वत्रैव वादे सर्वानुमानायां व्यवतिष्ठत्यसौ दुर्नि-
वारा । तद्यथा शब्दानित्यत्वानुमानेन बुद्धिमहिम्नः प्रसङ्गः शब्दानित्यत्व-
वादिजयात् शब्दानित्यत्वानुमानेन च प्राज्ञैः प्रसङ्गः शब्दानित्यत्ववादि-
जयात् तयोः पक्षयोरेकानुमानेन कतरद्वयस्य सत्यमुक्तानित्यवृत्तेरौ दोष-
संशयस्य दुर्निवारत्वादिति ।

प्रकारभेदाभावाच्च न कात्यायनवादिषु प्रसङ्गः । तद्यथा बाधित-
विषयः कात्यायनवादिषु इत्यलक्ष्यम् । तथाहि बाधितविषयत्वं किं
विश्रुतं न तावद्भूतवता बोधितो विषयविपर्ययो यस्य दृष्टम् यथा
भूतस्य सत्यतियच्छेपि असत्वात् । तत्र प्रत्यक्षभूतस्य प्रत्यक्षानुमान-
विषयविपर्ययोऽप्यस्य लक्षधर्मादावप्यसम्भवात् । अथ यद्यस्तेज-
सिक्त्वमेवेति विश्रुतं तदापि केवलावतिरेकिणोऽन्यथावतिरेकिणा
सत्यतियच्छेपि असत्वादतिशयकं तन्नाम्यथावतिरेकिणः प्रतिषेधोः सवत्स-
सत्त्वलक्षणवत्ताधिष्ठसम्भवात् । तिस्रैव प्रत्यक्षेष्टानुमानाभासवत्तयो
न स्यात् प्रत्यक्षेष्टेन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नान्नास्तत्त्वान्तरत्वात् तत्र न कस्य-
चानुमानस्य तु पक्षधर्मत्वादिभूविष्यं भवमिति । अथ मनस्येष्टेन-
न्यथासिद्धत्वं यच्च विवक्षितेदमुच्यते तेनानन्वयासिद्धेन बोधितो अदी-
यसाध्यस्य व्यतिरेकसत्त्वं बाधितविषयत्वमिति । मैवम् । तथापि
वस्तुतोऽनन्यथासिद्धेन सत्यतियच्छेपि असत्त्वम् । किञ्चान्यधेतान्येन
प्रकारेणेत्युच्यते अतन्यथेति चानत्येन प्रकारेण यस्यादन्वत्वं तेनैवे-
त्यर्थः सम्प्रद्यते । तथाच वस्तुतः तदन्यताप्रतियोगीति प्रामाण्यं तदिति
चेत् यदौ दुर्बोदमयी भवतः प्रामाण्येनेति वक्तव्ये प्रामाण्यासौऽन्यः
त योन भवति तेन प्रकारेण च सिद्धः प्रतीतः उत्पन्नोवा तेनेति पुन-
रास्य तथापि प्रामाण्येन बोधितविपर्ययोविषयो यस्य स कात्यायना-
वादिषु इति न इदं रजतमिति श्रुतिं विषयीकुरुमिति प्रत्यक्षाभासे नेदं
रजतमिति प्रमात्रेण बाध्यमानेपि हेताभासविशेषवत्त्वं न्यस्यति
वापकनामापद्येत । एवं बाधविषयिण्यामिच्छावामपि न्यसेत् प्रमा

येन बोधितोऽदीयविषयस्यान्वयाभावः स हेतुः काचात्प्रवापदिष्ट
इति चेन्न यदि मुख्यार्थहेतुमन्तः तदा हेत्वाभासत्वाच्चातः कथा
मुख्यार्थकदा सोऽस्यार्थः तथैव व्यवस्थाप्यतइति सोऽभिधातकः प्रमा-
जेन बोधितो यदीयविषयस्य कतिरेकः स हेत्वाभासः काचात्प्रवाप
दिष्ट इति चेन्न यद्यपि हेत्वाभासत्वानिश्चयः तदा कथमस्य दुरुपधा-
रकत्वम् । अथ काचात्प्रवापदिष्टत्वे अनिश्चितत्वेन हेत्वाभासत्वनिश्चय
कदा तदयम् दुरुत्तरसिद्धेः ज्ञातं यथात्वतीतिकस्य काचात्प्रवापदेश
क्षोपन्यासेनेति । यदिदं त्वन्तरे कथञ्चनस्य ना वा भूत् सामुजिक
प्रमाख्येन पुनर्मन्त्रदेतदस्यत्वं काचात्प्रवापदेशस्य येनास्य नाम
हेत्वाभासमेवपदेऽप्यन्तः प्रसाधितः । अथ त्रूये हेत्वाभासत्वं हेतु
वदाभासमानत्वं हेतुसदृशतया प्रतीयमानत्वं ननु हेतुरोच्यवच
मिति । मैत्रम् । हेतुना तुल्यताङ्गहेतुत्वाध्यामं विना न प्रत्यापति-
यतिः सादृश्यस्य भिन्नाधिक्यानस्य तथैव प्रतीतेः । अन्यथा हेतोरधि
हेत्वाभासत्वापवात् । ततश्च हेतुरूपवैकल्यस्यावश्यप्रत्येतकत्वे प्रागुक्त
दोषानिर्दिष्टः प्रमाख्येन बोध्यमानो यदीयसाध्यकतिरेकः स काचा-
त्प्रवापदिष्टइति चेन्न आप्तवासिद्व्यापनात् । आप्तवासिद्व्यतिदिष्ट
इति विशेषबीधमिति चेन्न विशेषजासिद्धाप्तवासिद्वेन सह स-
ङ्गीये काचात्प्रवापदिष्टोदाहरणमेवं न आप्येत । प्रमाख्येन बोध्य-
मानो यदीयसाध्यकतिरेकः स काचात्प्रवापदिष्टइति चेन्न प्रत्यक्षा
भासत्वापनात् । तत्रापि हि साध्यस्य आप्तवत्तस्य कतिरेको बोध्यत
यव प्रमाख्येन प्रमाख्येन बोध्यमानो यदीयसाध्यस्य आप्तवत्तस्य कतिरेकः
सकाचात्प्रवापदिष्टइति चेन्न प्रमाख्येन बोध्यमासाभावस्य प्रत्यक्षहेतु
व्यापकत्वासम्भवात् । प्रमाख्येन बोध्यमानो यदीयसाध्यस्य प्रतिज्ञातस्य
भावः स काचात्प्रवापदिष्टइति चेन्न स्वार्थानुमाने काचात्प्रवापदिष्टस्यैव
मन्त्राध्यानात् तत्र शब्दरूपस्य प्रतिज्ञातस्युभावात् शब्दस्य मन्त्रार्थत्वात् ।
प्रमाख्येन बोधितो यदीयसाध्यस्य यत्किञ्चिदस्य कतिरेकः स काचा-

कदाचिदिति चेन्न तदाभूतस्य पक्षाभासत्वाभ्युपगमेन तस्य पक्षत्वा
सम्भवात् । पक्षाभासविहितत्वे सतीति तु क्रियमाणे पूर्वमेव पक्षाभास-
त्वप्रतीत्यप्रतीतिपक्षयोः पक्षकं चेत्वाभासत्वप्रतीत्यप्रतीतिपक्षोक्तदोष
बोद्धव्यः । पक्षत्वाभिमततांशभूतस्येति च क्रियमाणे प्रच्छेदं किं
पक्षत्वाभिमतत्वं किमु पक्षत्ववाच्यपक्षप्रमाणत्वम् अथ तत्तथा प्रभि-
तत्वम् उत प्रत्यक्षतया प्रतीतत्वम् । नाहः पूर्वकं प्रति तदसम्भवात्
तेन बाध्यसाध्यस्य पक्षाभासत्ववैषम्यप्रत्यक्षाङ्गीकारात् । अनुमानवाच्य
पक्षवाधि नियमाभावः सदनुमानापरिस्पृशौ मन्वप्रयोगेन प्रमाभि-
मानकता च भविष्यति स्फुटदोषमपि बोद्धव्यमितुं शक्त इत्यभि-
प्रायेण बह्वचनं ज्ञातदोषस्यापि प्रयोगस्य सम्भवात् । तत्रानुमान
वादिना पक्षवाङ्गीकाराभावेन तदाभूतवाधितानुमानाद्याप्रकर्मिणं
चक्षुषं स्यात् । नच पक्षतयोपपत्त्यनुमानत्वमङ्गीकाराच्चैव इति श्रुतं
तथा सति सार्धानुमाने काचाज्जवापदेशाद्यानिः । न द्वितीयः पक्ष-
त्वेन प्रमिते निवर्त्ते काचाज्जवापदेशानवकाशात् । नापि तृतीयः तदा
क्षेत्रं चक्षुषमिदं सम्प्रत्यते प्रमात्रेण बोधितो वदीयसाध्यस्य पक्ष-
प्रतीतिविषयान्नस्य अतिरेकः स काचाज्जवापदिदृष्टइति अस्य बाध्या
र्त्तस्य न कदाचिदपि सम्भवं पश्यामः यदा तावत्प्रमाणेन साध्यस्य
अतिरेकबोध्यस्य पक्षप्रतीतिर्नास्ति विज्ञेयदर्शने अस्तस्यानवकाशात्
तस्य तदा पक्षप्रतीत्यभावेन तदिदवत्त्वाभावात् तदिदवत्त्वस्येति वि-
ज्ञेयत्वाभावाधीनो विग्रहितस्य चक्षुषात्मनोऽभावः इति च प्रमात्रेण
साध्यकतिरेकबोधनं नास्ति तदास्यैव अक्षयविजातस्याभावाकक्षया
भाव इति विद्यमानत्वव्यवस्थितेन चक्षुषेण चक्षुषं अवस्थापयन् स्वाध-
नोक्तप्रयोगमाह । अथ वैज्ञेयिकप्रक्रियामान्वित्य विनियमपक्षमपि
पक्षप्रतीति कक्षाके सम्भावनीया वदीयसाध्यकतिरेकावगमनिवर्त्त-
नीया हि सा तदाध्यव्यक्तियेकावगमनस्य पूर्वतदमेव भूत इत्यवग-
मपुनरभवः । अत्रैव प्रमात्रेण बोध्यमानत्वं कथं साध्यकतिरेकस्य

तदाद्यगच्छेत् । न च बाधं प्रतीतिविषयत्वमिदं विशेषणं न भवतीति
 त्रिकल्पकत्वम् । उपपत्त्यर्थेन चासतापि व्यवच्छिन्नप्रतीतिरप्यन्यत्वे
 यथा काकबनोद्भवत्तमृदा इत्युपपत्त्यधीभूतत्वा काकवत्तया देवदत्त
 मृदस्य व्यवहारत्वात् इति यतस्ततोऽप्यप्यमृदे साभाविवोविशेषोऽपि
 व्यवहारत्वात्तेन काकवत्ताऽभावेपि समादाय व्यवहारनियमप्रकृतिः
 ननु तत्राप्यसत उपपत्त्यवस्था पश्यन्मन् । अतः तु कस्तीनामुपपत्त्यत्वे
 सत्यत्वस्याननुमतत्वं अनुमतश्च त्रिविधोपपत्त्यं न कथयामहे अतः
 उक्तमेव वाक्यार्थमात्रं प्रपत्तिमति कथयामहे साधने विशेषणा
 सिद्धिर्दुर्निवारः । एतेन पूर्वप्रकृतस्य हेतुत्वस्य प्रत्यक्षाभासक-
 त्वेवावस्थापनात् साधने हेतुत्वमिदमवस्थेतादृशस्य कथं दूषित
 प्राबन् । अथ ब्रूये प्रमात्रेण बोधितो वदीयसाध्याभावः स प्रत्य-
 क्षाभासातिरिक्तः साक्षात्प्रापद्विहति नैतदपि सुखं शब्देयमाना
 भाससाधारण्यात् । तद्यतिरिक्तत्वमपि विशेषणीयमिति चेत् दत्त-
 दपि विचार्यतां किं प्रत्यक्षाभासादिसतिरिक्तत्वं प्रत्यक्षाभासादि-
 श्योवैधर्म्यं किञ्चित् स्वयं अक्षपभेदः स्वयन्मोक्षाभावः । न ताव
 दाद्यः तद्वेदकस्य भ्रमस्य निर्वाणमशक्यत्वात् । नापि द्वितीयः सुख-
 दस्य परस्परस्यादृशतया कथयानौपचिकत्वात् । नापि तृतीयः
 अतिरिक्तत्वस्यान्योन्याभावान्नः प्रत्यक्षाभासादावपि भावेन तद्व्य-
 ष्टेहापुपत्तेः । ननु न अतिरिक्तत्वमात्रमन्योन्याभावस्यैव विशेषण-
 मस्माभिर्व्याप्तं किन्नाम प्रत्यक्षाभासादिभ्योऽतिरिक्तत्वं न च प्रत्य-
 क्षाभासादयः साक्षात्प्रापद्विहति साक्षात्प्रापद्विहतिरिक्तताः । अत-
 रतमिदं तद्विधितं किन्तु तदेव विचार्यते किं प्रत्यक्षाभासादिभि-
 र्विशेषितोऽसाध्याभावस्तथोक्तो उत तैवप्रकृतितः स प्रत्यक्षा
 भासादिसप्रसङ्गं मन्यते । आद्यस्यावन्न भवति न हि प्रतियोगिकस्य
 विशेषणसङ्घितोऽभावः अपिदप्यपि यत्कदाचिदस्य विधितत्वे सत्या
 क्कतिः । द्वितीये तु प्रत्यक्षाभासादिभिरवकाशैर्यदुपपत्त्यमन्योन्या-

भावस्य सत्त्वमेव तद्व्याख्यामात्रादिषु परिकल्पितानिषु च साक्षा
 दवतिष्ठति यत् नोक्तप्रसङ्गः अन्यदपि सदाभावं विज्ञेयं प्रतिवेणी
 तत्भावस्यासत्त्वे तद्व्याख्या विज्ञेये व्याख्यादुद्वाधावाविरोधस्य वि
 ज्ञेयसम्भवीति चेत् । अनुसन्धेयं विहितं तावदभावस्य सत्त्वमि
 क्षेपात् तच्च विज्ञेयमात्रादीदृशं भवितुमर्हति तथा अति विज्ञेय
 सत्त्वमेवेत्याह कथा विज्ञेयमप्येवमर्थः तच्चनुपपत्तये वाच्योपपत्ता
 वत्त्वमात्रमुपपत्तयं भवेत् तच्च प्रत्यक्षाभासादेर्व्यवस्थेयस्यापि संशयः
 ततश्च विज्ञेयादव्योम्भाभावाद्विषयं विधिद्वयं विहितमुपपत्तय-
 ताम् । स च यदि प्रतिवेणी तदीयोऽभिधीयते तर्हि तस्याभाससं-
 दानोऽप्येवमिच्छाभावः प्रसक्तः । विज्ञेयमात्रं परिहितं तच्च केवलाति
 प्रसक्तं तस्याद्विहितस्यैव प्रवर्तनस्यापि विज्ञेयातिरिक्तं विधिद्वय-
 भवेत्येव विहितस्यता सत्त्वमुपपत्तयम् । अतः प्रतिवेणी तत्भावस्य
 विज्ञेयं भवितुमर्हति उपपत्तयस्तु स्यात् तच्च नोक्तमेव । तथाचो-
 पपत्ताभावस्येव भवति भिन्नप्रतिवेणिसौ तावतामेव तौ तथाच प्रति-
 वेणिसंज्ञितं तद्व्याख्या सत्त्वमेवेति सिद्धान्ताविरोधि यच्च कृतम्
 उभयं व्योम्भाभावस्यैवास्तत्त्वा प्रतिवेणि दृक्तास्तत्ताकाच भेदवि-
 रोधस्य । ततश्च येन रूपेण प्रतिवेणितं तेन रूपेण भेदानवकाशान्
 भिन्नप्रतिवेणितया कुतोऽव्योम्भाभावस्य । येन च रूपेण भिन्नता तेना
 व्योम्भाभावं प्रति प्रतिवेणितः नास्ति वस्तुनोः । ननु वस्तुतत्त्वयोरेव
 तत्ताभावात्त्वमेवतया प्रतिवेणितत्वमव्योम्भाभावं अति घटेन वस्तुनोः
 यथा वस्तुनोभूतत्वसंसर्गाभावेति घटस्य भूतत्वसंसर्गद्वयः संसर्गाभावं
 प्रति तच्च तथाच संसर्गद्वयः दृष्टं तथाभापि तत्त्वेन सत्त्वकार-
 भेदौ तदाभावाः दृष्टौ कोऽयं तद्वर्जनाभिप्रायेणास्माकं निर्वाहार्हं
 दृष्टाकां निरुद्धः । यमि च घटमदयोः सत्त्वभेदेन वैधर्म्यभेदेन
 योभवकोटीकृतयोरेवोपपत्तयनिवृत्त्यं भवति । अतः तु प्रसक्तः

भाष्ये। प्रत्यक्षाभासादिना स्वकोटितात् नान्यत् प्रत्यक्षाभास
 तादित्ये। अतिरिक्तत्वात् प्रविष्टत्वात् तस्य चेत् स्वप्रेक्षकोटीकरणं
 न सामर्थ्यव्यतिरिक्तभिन्नेन स्वप्रेक्ष्येण येषामन्यतया बुद्धिस्वीकर्तुं भ-
 द्रत्वात्। नापि वज्रप्राप्तं विज्ञेयं प्रत्यक्षाभासादित्यतिरिक्तत्वेन
 विज्ञेयत्वेन विज्ञेयस्वीयं समुपकोटीकृततयैवाप्येवाभावान्नियममिति
 नृत्तं तस्य स्वप्रेक्ष्यं प्रत्यक्षाभासादित्यं प्रत्यक्षत्वात् कोटिद्वैतभङ्गा-
 दाहप्रेक्ष्याप्येवाभावान्नियममिति विदोभित्तात्। तस्मात् स्वप्रेक्ष्यभेदं
 वैश्वभेदं वा कोटिद्वयं स्वप्रेक्ष्यापनमप्रतिपत्त्याय स्वप्रेक्ष्याभावान्नियम-
 व्यापनमव्यमिति श्रिये स्वप्रेक्ष्यभेदपक्षेऽहं दूषितत्वाद्धर्मभेदः
 स्वप्रेक्ष्यस्यो न्यासो वस्तुं प्रत्यक्षं प्रत्यक्षे वा तनादायैव स्वप्रेक्ष्यव-
 शित्विरुक्तं कृतमन्येन्यवतिरिक्तत्वात्कुसुम्भम्। तद्वत्त्वेन न्यायेनाप्यपि
 प्रविष्टत्वात् प्रादुर्भावान्नियमं व्यावर्तनं स्वप्रेक्ष्यादित्येवमप्यस्य प्रत्यक्ष
 नृत्तं विदसनीयम्। अतएव भेदकान्ताहं विना तद्व्यतिरिक्तत्वमेव
 दुर्भिक्ष्यमित्याभिप्रायेण तत्पदव्यत्ये सतीति विज्ञेयमात्रं वैश्वेभिकहेतुं
 नैतदेवं चेत् येन स्वभिप्रायपदव्यत्ये सति प्रमेयत्वादिति स्वप्रेक्ष्यपक्ष
 हेतुपक्षान्तादुपपन्नानि सन्तादिति।

अथ स्वप्रेक्ष्यमन्त्रशास्त्रे प्रजापतिसामान्यसम्बन्धं

प्रथमः परिच्छेदः।

द्वितीयः परिच्छेदः ।

ननु यदि दुर्लभा हेत्वाभासादर्थं निगद्यमानानि प्रतिज्ञा-
हान्तादीनि वाच्यानि भविष्यन्ति । नैवम् । का तु यः प्रतिज्ञाहानिः ।
सीकृतोक्तपरिहाराः प्रतिज्ञाहानिरित्यनेन शब्दम् । तथाहि भट्टिति
सम्बन्धे अनिराहस्यानेपि अतस्तेन परद्रवितेत्यपि विज्ञेयजीवत्वात् ।
नित्यं सीकृतोक्तनेवाभीष्टमात्रं वाभिधीयते अक्षित्वेनेष्टं वा । आद्ये
नेनपिद्रूपेणेतस्य रूपान्तरेण त्यागः कः नाम नाक्षीयतिशक्तिः ।
सीकारद्रूप्येणोऽसीकारस्याति । न रूपान्तरेण तत्र सञ्जीव्यादः सव-
स्यामयत्वात् न भवतीति नातिप्रसङ्ग इति चेत् सीकारस्यापि परि-
त्यागपरार्थान्तर्भावे सीकृतेति तत्रै तन्नामेपि च नाद्यद्वितीयौ अक्षित्वे
नेष्टस्य रूपान्तरेण सर्वत्रैवागिष्टत्वात्तत्वात् । संयोगाद्यव्याप्यद्वितीया
वादिपक्षे चैकस्यैव संयोगस्यास्तित्वात्तत्वात्तत्वात्तत्वात्तत्वात्तत्वात्
एवम् कायदेशादिभेदेन सत्त्वात्तत्वात्तत्वात्तत्वात्तत्वात्तत्वात्तत्वात् ।
तस्यैव तदैव तस्यैव तस्यैव तस्यैवेष्टत्वानिष्टत्वे विवक्षिते अनेति चेत्
एवं तर्हि कायमभ्युपगम्यान्मभ्युपगम्यतः प्रतिज्ञाहानि नै स्थान् तत्र
तत्वेनैवविज्ञेयत्वाभावात् । नहि कायः कायान्तरमात्रानमेव वाच्या-
न्ते काले तदेति विज्ञेयत्वप्रतिषेधे अन्त्यत्र प्रत्येपे अक्षयैकताशक्तिः ।
कार्यं प्रति च प्रतिज्ञाहानिरदोषत्वे तददन्तवाप्यदोषत्वाभावात् । तदैव
सीकार तदैवासीकारादिष्वेव । तदेति सत्त्वकाकायो विवक्षित इति
चेत् तत्त्वत्स्य अक्षिपरत्वे चक्षुषाननुमनः वादादित्तेन साग्ये चरा
नित्यदिपटीतवादानाशकरत्वात्प्रसङ्गः । एवं तस्यैव तस्यैवेष्टत्वादिष्टस्य
प्रत्यक्षम् । अत्रेति परस्य वादसिद्धान्तस्यचोदकस्य विवक्षितत्वेना
समर्पविज्ञेयत्वात् । एवं सर्वानिराहस्यानेषु प्रत्यक्षमिति संक्षेपः ।

प्रतिज्ञादायादीनादिकेन च किं सोऽप्युच्यते प्रतिज्ञादायादीति चेन्न
 प्रतिज्ञादायमेव न निश्चयवितुं शक्यते । तद्यथा सोऽप्युच्यते परदूयितस्य
 साक्षात्मास्य पूर्वानुक्तविशेषवतोऽभिधानं प्रतिज्ञादायमिच्छाशब्दं
 तथाहि यथा वाङ्मना प्रथमं शक्तिशब्दः प्रतिज्ञाभागेऽभिहितः
 यदेव विविक्षेयस्योक्त्यन्तादुच्यते ततो वाही प्रथमाभिहितं सवि-
 शेषकमेवोक्त्यन्तस्योक्तं मयोक्तं यत्तु विविक्षेयकमनोनिर्गुणोक्त्यानु-
 कोभोभवत् इति सादृश्यमेव ब्रूते तथापि मतत्वात्किञ्चाप्यनेकम् ।
 पूर्वानुक्तविशेषकवचनं तथा वाङ्मना तत्त्वचमतिश्रान्तिरिति चेन्न प्रथ-
 मोक्तोऽप्राप्तभावस्य पूर्वम् स्थितत्वात् । विशेष्योक्तिरपि तथा नासीदिति
 चेत् शिनावानं धावता विशेष्यानुक्तप्रतिपक्षस्य । विशेष्योक्तिकाये
 विशेष्यवानुक्तिं निर्वच्यतेति चेन्न एककार्यकाया वाचो यजमदसम्भवेन
 सर्वत्र तथाभावात्सौव भावात् । विशेष्योत्तेरसम्भवाच्च इति चेन्न नीलो
 त्यक्तमिच्छायां पूर्वमिच्छातितविशेषके तदभावात् । विशेष्योत्तेरव-
 द्धिवपूर्वकाच्च इति चेन्न उत्तरं नीलमिच्छायां तदभावात् । अथवाहित
 इति चेन्न वज्रविशेषकके विशेष्ये तदभावात् । विशेष्यवाभिधानेपित
 वाच्य इति चेन्न नामविशेषकके विशेष्ये तदभावात्तत्वादायः कमेवाभि-
 दीयमाने य एवविशेष्यवाभिधानकायः सोऽपदेनामपि विशेष्यवाभि-
 धानायां कोऽभ्यक्ष्येवेति तदन्वेषां तदभावात्तदभावात्तदभावात्तदभावात्-
 तदभावात् । सर्वत्र च बोध्यकाच्च इति चेन्न दूयकान्तरकायस्य बोध्य
 वाच्यत्वात् पूर्वमेऽस्मात् । दूयकपूर्वकायस्य तथाभिमतत्वे च पूर्वकान्
 तदभावात्तदभावात् विशेष्योक्त्यन्ते कदापीमभावात् पूर्ववदतिश्रान्तिः ।
 सर्वत्रा कम्पातीयाया विशेष्यस्योत्तेरभ्यक्ष्येविशेष्य इति चेत् तद्य-
 कीयानमत्यप्रतिश्रान्तिभूतानां सर्वत्रा एवम् एवम् प्रमात्रेण केनापि
 अथवाहित प्रत्येकजनकत्वात् अथवाहितकदमेव अथवाहितकानातिदि-
 त्तकत्वात् । आमान्यप्रकाशकत्वात् सर्वत्रा वतिभासीति निरुक्तमनु-
 भाववचने । एतेन पूर्वमविशिष्टस्योक्त्येवि विशेष्यं प्रत्येकमिति

निरासम् उच्यते आसत्त्वविशेषाच्च विशेषस्य प्रथममविनिर्दिष्टत्वात्-
 मन्त्रस्य दर्शितत्वात् । किञ्च प्रथममविनिर्दिष्टत्वात् भवति यदि विशेषस्य
 निम्नं प्रविष्टत्वे तदा हेतुनात्वं मन्त्रोपि स्थापयामि तदभावे वा मन्त्र
 प्रि-कृतः प्रविष्टत्वात् । अथ प्रथममेवेह विशेषोपादानं प्रवीणि
 तत्वाप्यस्यातिः प्रथमेन सविशेषमन्त्रात् विशेषमन्त्रेणैव मन्त्रेण भट्टिनि
 तन्त्रस्यातिविशेषमन्त्रेऽभिहिते परेण दृष्टिते पुनः सविशेषमन्त्र-
 दत्तो नैवं प्रतिष्ठान्तरं स्थापित्वातिः स्वरस्याध्याप्यपूर्वपरायां विशेषने
 यज्ञौ पतनादस्याभिन्न प्रवरस्यादिष्वन्तरात् प्रागनुक्तस्य व्याप्त्य-
 दृष्टितस्य प्रवरस्याप्यस्य विशेषस्याप्यनुवदतोपि सदादे प्रसक्तः ।
 अनुक्तस्याने वाप्रतिपादितत्वादेपि दोषः परस्मिन्नातप्रतिपत्तौ
 प्रतिपादितत्वानुपपत्ते रित्यादि लक्ष्यमूहनीयम् । प्रतिष्ठान्तरादीत्या-
 दिप्रदेन निमित्तम् । प्रतिष्ठाविरोधादिति चेन्न तदवकाशं नैव-
 वाच्योक्त्योक्तिर्योक्त्यावाः साध्यविपरीतत्वात्तन्निष्ठावकान्तेष्टोक्त्यावकः
 प्रतिष्ठाविरोध इत्येतदवकाशम् । तथाचि भूतत्वे घटोनाचीत्यादा-
 यमि प्रतयेनातिव्यापकमिदम् । यन्मन्त्रोर्हि व्याप्योऽन्त्योन्मन्त्रिद्वयार्थ-
 त्वं तन्नेष्टादि घटोऽस्तीत्यस्य घटसम्बन्धोक्तत्वात् वकारस्य स
 तन्निवेद्यत्वात् । मन्त्रस्य निमित्तत्वे नहि घटोनाचीत्यत्र घटोपि
 विधीयते घटनिवेद्योपि येन निवेद्योक्त्यावातः स्यात् किन्तु घटोपि-
 विध्यते घटनिवेद्यस्य तु विधीयतइति वाक्यं तत् कुलोकाहतिरिति
 चेत् नैवं घटइत्यस्य सत्त्वस्य घटविधीयोक्तत्वं नाचीत्यस्यापि
 तत्त्वतिवेद्यार्थत्वं भवति मन्त्रात् । यदि तेनं वाक्यमैव तदा
 तयोर्विद्वद्वाच्यत्वा घटस्यापेक्षितविशेषक भूतत्वादिभ्यं यन्मन्त्र वा-
 च्यस्य बोधनीयं स्यादिति तस्माद्विद्वदस्य घटइति तत्त्वतिवेद्यस्य
 च वेति विशेषावेकवर्तकत्वात्तार्थो न भवति परस्परविद्वद्वाच्यभि-
 जायतौ वा न भवतो वेद्य चक्षुःमिदं मन्त्रस्यापि न प्रत्येत् । न विशेषो
 निरवयवमात्रं निवेद्योक्त्यावात्तार्थं निवेद्योक्त्यावात्तौ निरवयवोक्त्या-

भवता तावदभिधीयतां कथञ्च समाधिः ततो अत्रात्राभिधेयवदिति चेन्न
नया तदभिधानस्य साम्प्रतमप्रकृतत्वात् नहि नया स्वकथाप्रथ-
मत्वाच्च तदूचने प्रकृतेः प्रत्युत्पन्नमिति किन्तु तत्रा स्वप्रयोगिनिर्वाहः
तदूचनस्य महाभिधानीयमिति कथा प्रकृता वर्तते । ईदृशे च कथा
विभागे अत्यसमाधानाय तां प्रवृत्तयेत्युक्तं भवतः कुतोऽधिकारः
अथ विशेषस्य कश्चित्प्रयोगे किं प्रयोगस्य मतिस्तत्तदेतादृशे चोद्ये
परिहारादौ स्वकथनायि स्वप्रयोगेऽसौ स्वीकार्य इत्याशयस्य सोऽपि न
युक्तः नहि मत्प्रयोगे चेत्यसमाधिरिति तावता तत्प्रयोगेति तेन भवितव्य-
मिदञ्च किञ्चिदपि समाश्रयमिति । साम्प्रतमिति चेन्न वैयर्थ्यस्य ताव-
त्प्रामुख्यत्वात् । यदि तदुक्तमसाधारणं स्वकथनादाय महाश्रमं प्रति
तत्सिद्धान्तं वा तत्र समाधिः स्यात् अथ च तत्प्रयोगे तदभावात्
स्यात् तथा सति साम्प्रतमात्रात्वं समाधिरसावकापीति निमित्त-
प्रकृते । कोऽसौ तत्र विशेषइति चेन्न मया साम्प्रतं तदभिधान-
स्या प्रकृतत्वमिच्छात्वात् । नोसाम्प्रतं समाधिसाम्प्रमिति चेन्न
दूष्यमतिविशेषभावाभावविशेषितत्वादित्यापि तदैवमसम्भवात् तथा
सद्यश्चादस्य सत्ताधीकारकत्वे मुख्येऽपि सत्तायां तदभ्युपगमे कान-
क्षया तदाशये च तदभावेन स्वमन्त्रापि वज्रसं दर्शनमिति । किञ्च
पर्येद्भूतिवत्सिद्धिप्रादिकमपरिहृत्य प्रत्यक्षा प्रत्यवतिष्ठमानस्य चो-
ऽभिप्रायः । किं यदिदं दोषतया पर्येद्भूतिवत् तददूष्यम् अदू-
ष्येति ज्ञातत्वात् उक्तदूष्ये तथा दोषस्योपपत्त्यपरिहारात् परिहृ-
रेषिणा तस्याशयस्य प्रसङ्गात् । यद्येतदूचनं कथं तच्छादकत्वेन
वादिनाङ्गीकृत्येति प्रतिक्रिदीक्षाने गतमिति चेन्न यद्येतदूचनं कथं
दोषस्योपपत्त्यमिच्छयापि दीयतां इति । निश्चयभावात् तच्छा-
दोषस्य दूषकत्वे सन्नेहा पर्यवसितमिति चेन्न अस्तु दोषस्योपपत्त्येति अ-
दीयसाधनस्याप्राप्तकालं सन्निवृत्तिवदिति चेन्न अस्तु सत्यस्योपपत्त्य-
दोषस्योपपत्त्येति साक्षात्सत्यस्योपपत्त्येति चेन्न अस्तु सत्यस्योपपत्त्येति

नमेव सादिवीये प्रतिबन्दी युक्ततया वादिनेति । नापि द्विवीयः
 तत्रां ह्युभवादिस्तत्तदादूक्तत्वं धूमानुमानादिकं यदि प्रतिबन्दी
 करोति परत्वादौ तदर्थमेवैव च प्रतिबन्दीतदसिद्धादिकं नोद्भावनीयं
 परत्वात्तमेव तत्त्वैव धूमानुमानादेः प्रतिबन्धाभवादित्येवा मयापि
 सुयथैव तं प्रतिबन्दी कथपि प्रत्यक्षतश्च पठितुं वनेभयोः समो
 दोष इत्यादि । अथ च विज्ञेयमाशय प्रतिबन्दी स्यात् पन्थापन्थानु-
 द्भाव्यं ननु सामान्यतरेवेति चेन्न तत्र विज्ञेये प्रतिबन्धा व्याप्तिदुष्टत्वे
 तत्तत्तात्पर्यवशमेव नेति स्यात् विज्ञेयं तद्विज्ञेयव्याप्तये च तादृशस्य
 तत्त्वव्याप्तिविशिष्टेव स्यादिति कृतं प्रतिबन्धा । अथ सर्वज्ञमात्रा-
 भ्युपगमादूक्तत्वं चिन्तित्पदार्थं प्रतिबन्दीकरोति तदैवदुक्तं येन
 स्यात् इह नेह दूष्यं वस्तुमिच्छाभिधानेऽनघैव युक्त्या तमेवभक्त
 युक्त्यादिति । अत्र इदमिह दूष्यं वस्तुमभ्युपगमादूक्तत्वं वापि प्रति
 बन्धाः सम्भवात् । नमेवनेवास्तु मयात्राभिधानेऽनभिधाने चोभयता-
 पात्रा प्रतिबन्दीकृत्युपगतस्य दुर्निवारा स्यात् । मैवम् । मिथोविद्व-
 दायाः प्रतिबन्धा पर्याभासत्वात् मिथोविद्वत्त्वस्य तर्कदूषकत्वात् ।
 तादृशविद्वत्त्वानुमानम् इवेदपि इत्येवप्रतिज्ञेयैवोपपत्तिरित्यादिति
 न्यायद्वितीयाध्यायप्रथमाह्निकसूत्रे च “प्रमेया च तुलापामाश्रयत्”
 इत्यत्रावाहितद्वन्द्वानाभासद्वन्द्वयोः समान्येन प्रत्यवस्थितं पूर्ववत्
 वादित्वं निराकृत्युभावात् । समानमित्यनुपपत्त्युपगतमात्रं । अथ च
 तर्कमात्रतया नास्त्येवैव इत्यादौऽस्तीति तुल्यस्योत्पत्तौ वनेभयोः
 रिक्त्यादि वनेभोः भक्त्या प्रतिमतीकृतत्वं तत् किं प्रतिबन्धादिदूष-
 कप्रमेयैव वनेभ्योऽप्यविज्ञानात् स्यादिति चेत् तर्हि दर्शयत-
 यिद्वत्त्वस्य अथवा प्रत्यवस्थितत्वात् वाच्यानेवापिद्वन्द्वोः भवता
 चिन्तिता वापिज्ञानात् स्यात् । चिद्वान्तिबन्दीताभ्युपगमादु-
 चिद्वान्तिः प्रतिबन्धादि च भवता चिद्वान्तिवनेवाभ्युपगतं मवेहं दर्शय-

मात्रित्याभिधेयमिति भवता दर्शनविशेषस्याप्युपेक्षयात् दर्शनस्य
 च तत्त्वदायकस्तीत्यात्मकत्वात् तेषु वदार्थेषु प्रतिपत्तिरूपकारणे
 प्रविष्टत्वादिति चेन्न अत्रत्यमेव तावदप्रतिज्ञानस्य शेषवदति-मन्त्रि-
 दान्तविपरीतमस्य पराङ्मतेभवतोऽप्यसिद्धान्तप्रसङ्गात् । अतिज्ञाना-
 न्त्यापेक्षित इति चेन्न विशेष्यपूरयत्तमन्त्रेण तदन्ताभेत् सत्यं वा स-
 र्वं न विशेष्योपादानप्रयत्नस्यैव स्यात् । स्वमेवाप्युपक्रमे भवत-
 र्वावसिद्धान्तस्य विदित्यापेत् त्वसिद्धान्तो ज्ञतशो हेत्वदौ विज्ञे-
 योपादानदर्शनात् । परसिद्धान्तहेतुनाप्यनुपात्तविशेषवता नमै-
 कान्तिकीकृत्य वञ्छितो भवत्वालो दूषितत्वात् प्रथमं सत्यम् विज्ञे-
 यत्वमनुपादाय दूषकभयेनेदानीन्तरखे च हेत्वन्तरं नाम निराह-
 र्यम् भवतः हेत्वन्तरं हि प्रथमतविशेष्यं साधकभाजनमभिधा-
 यत्वादिशेष्यत्ववचनम् । विश्वैव साध्यत्वमभिधानस्य भवतोऽप्राप्त-
 कालतायाः अप्राप्तत्वालोऽवयवविपर्ययात् इति चक्षुमभिधाव हि
 चक्षुसाभिधानं सत्यं तस्य च भवता विपर्ययात् कृतः स्वमेवाप्युपक्रमे
 भवतस्याप्रतिज्ञानात् । अथु प्रथमतस्तु सविशेष्यमनुपादये तं प्रथ-
 मुपात्तविशेष्यवपक्षाभिहितो दोषो वक्तव्यः । मदीयो हि सिद्धान्तः
 सतिज्ञानस्य मनः शेषं वाक्येऽभ्युपगमपदव्यवसात् अन्युपगमा-
 न्यते तस्य यः सङ्कीर्णः स सत्यव्याप्यः प्रथमस्तुतीति चेन्न मन्त्रानु-
 गतत्वात् नवापि हि किञ्चिदभ्युपगम्यत इव । विपरीताभ्युपगमतापे-
 क्षित इति चेन्न अविशेष्यत् । सिद्धान्तविपरीताभ्युपगमेति चेन्न तत्त्वस्य
 स्मिन्नात् नवापि त्वसिद्धान्तविपरीताभ्युपगमनत्वात् । अतिज्ञान-
 विपरीताभ्युपगमना तथैवैक्षित इति चेन्न नूनमतिप्रार्थोऽसि सत्यव-
 मभ्युपगमना विशेष्यवितुं प्रष्टोऽभ्युपगमनादमेव सर्ववदता विशेष-
 यसि परस्परान्यथादपि न विभेति सत्यदेति सत्यस्य प्रथमत्वम-
 वदोक्तं पुन्यादवस्थानेवेति न च प्रतिपत्त्यर्थः । अतः सः सिद्धान्तस्यैव

तत्तद्विज्ञानोऽवशिष्टान्तकधीवदति चेत् । मैवम् । तस्य च । सिद्धान्त
इति युक्तवर्तकविशेषसिद्धान्तवर्तकविशेषवदति अन्ताधारस्याद-
न्तावयवत्वं चक्षुःशब्दोऽयम् । दक्षेति सिद्धान्तसम्बन्धिनश्चक्षुः तेनेति सि-
द्धान्तसम्बन्धित्वार्थे च भवतोऽप्यसिद्धान्तात् । तथाहि सिद्धान्तसम्ब-
न्धित्वे मम वा सिद्धान्तः तस्य सिद्धान्तान्तरसम्बन्धित्वा भवता व्याजो
ऽप्येव । आनय्य तस्य नास्ति मया वदितव्यहीतविषयत्वात् आगच्छेति
चेन्न यदि व्याजोऽस्तीकारकदा न परिगृहीतविषयतानियमः अथ
खीकृतस्यास्तीकारकदा मया खीकृतस्य भवता अस्तीकारो भवत्येव
मचेति विज्ञेयमास्ति । अथ तेनैव खीकृतस्य तेनैवास्तीकारः सोऽपि
न तेनेति खीकर्तृत्वार्थे ममापि खीकर्तृत्वेन मया खीकृतस्य भवता
स्तीकारो तथाप्यसिद्धान्तापातः । एकैकस्य खीकृतस्यास्तीकारोऽप्यसि-
द्धान्तइति चेन्न मचेनेति शब्देकसंख्यायोजितेति तदा मम शब्देकसंख्या-
योजितत्वं तथा तथापीति ॥ स्वयमसिद्धान्तापातः । अथैकेनेत्यभिज्ञेनेति
तथापि अन्तादभिज्ञत्वं तत्र च मम च समानम् अन्तधास्यादभिज्ञत्वं
न मम न वा शब्देकसिद्धान्तवियोगोद्देशः । अथ खीकर्तृरस्तीकर्तृतो
न भिन्नत्वं तदायमर्थः स्यात् खीकर्तृतो न भिन्नैकस्य खीकृतस्या-
स्तीकारोऽप्यसिद्धान्तः तथा च तत्रैव भवतोऽप्यसिद्धान्तः मया वदी-
यास्तीकारः किञ्चिदस्तीकर्तृरभिज्ञस्य भवतकदीयास्तीकर्तृत्वात् एते
नैकस्तीकेन स्तीकारास्तीकारावप्यसिद्धान्त इत्यपास्तम् निमित्तमोदावयो
दप्यसिद्धान्तापातः । अथ वदस्तीकर्तृदेव तदस्तीकर्तृरभिज्ञत्वमेक
शब्देवाभिमतां तदापि यदि स्तीकारविषयाभिज्ञत्वं तच्छब्देनोच्यते
अस्तीकारविषयस्य तदा स्तीकर्तृत्वादस्तीकारविषयस्य भवता किञ्चि-
दस्तीकर्तृमित्रेणास्तीकारविषयप्रका अस्तीकारविषयमभिज्ञत्वस्तीकारदेव
भवतोऽप्यसिद्धान्तप्रसङ्गस्य दुर्भारत्वात् । एकेव स्तीकर्तृं ननु भि-
न्नेन स्तीकारास्तीकारौ विवक्षितविति चेन्न मचेन स्तीकर्तृत्वोद्देशेन विवे-
चयम् भूयकारावर्तकमिहिततदुक्तमन्ताधारस्यापातः अथ च कथं

न प्रवसमयसमाजमोदीयनामसदस्यत्वरदक्षिणीवेतिनचमिन्नवि-
 र्त्तन्ति तावत्तत्रकचक्रममादयकदम्बिकुम्भनामनुभविष्यति । स्त्री-
 कृत्यास्त्रीकारः स इति चेन्न स्त्रीकार्येकमेवोक्तवाध्यापातात् । स्त्री-
 कृत्य स्त्रीकारे च तदभावापत्तेः । किञ्च सिद्धान्तपरिच्छेदरि उदय-
 सिद्धान्तोद्धारकं तत् किं स्त्रीकृतदर्शनानुसारापसिद्धान्तदूषकभावे वा-
 दिनि उतानेयम्भूते । आद्ये पूर्वसिद्धान्तवदपसिद्धान्तोऽप्यनेन कृत्यत्वं
 शक्यते तत्र किं वक्तव्यं न तावत् वक्तव्यमेव विधिपूर्वसिद्धान्तमा-
 भवेवापसिद्धान्तो न निवृत्तीतत्वादिति मुञ्चन् अवसिद्धान्ते तत्परि-
 हारस्य दूषकत्वोन्वयतयासिद्धेः तेनाभिहितत्वात् । अन्वया आभि-
 प्रायेवासिद्धिमुद्गाद्यैव कथा विच्छिन्नामो विभयेय परासिद्धिपरिहारं
 भाषेतेत्येवमसिद्धान्त्यसिद्धिमुद्गाद्य परं परानित्यामस्यैव नृहान्
 प्रतियेते । निवृत्तीतस्य तस्यापराभिधानमनादरकोपमेवेति चेन्न
 अन्वयतयासिद्ध्या निग्रहपरिहारस्यैव तेनाभिधीयमानत्वात् तत्रा-
 प्यनादरे ऽनसिद्धान्तसिद्धिमुद्गाद्य पराभिधीयमानमसिद्धिपरिहार
 मनादृत्य विभयेत्येत्युक्तम् । अथ मन्वसे मन्वसेमेव यदिचारकोप
 किमनसिद्धान्तोभासिद्धिरक्ता अन्वयसिद्धान्ते वाप्यसिद्धान्तः सतिविधा-
 र्यते नैव अवपराजयावधारकोपैव सतदर्थमेव मन्वसोपस्थापनमिति
 न तर्हि यादिना साधनेऽभिहिते दुष्टमेतदित्यभिधायैव प्रतिपादिता
 निवर्तनीयं मन्वस्यस्तु परमार्थतोदुक्तमदुक्तं वा तत्र साधनस्य
 विचार्य अवपराजयावधारयिष्यति सोऽयं प्रष्टुं निवृत्तीभूतविक-
 रान्मत्वापस्योपायवक्तव्यमहासाधनायसक्यसमं समासादयिष्यति मन्व-
 सोवराजसावकदुष्यरामर्षप्रवर्त्तक । अथोच्यते सम्प्रति विप्रतिपक्षतां
 नामावसिद्धान्तोऽप्यसौ शिमेतावता पूर्व स्त्रीकृत्यापसिद्धान्तदूषकभा-
 वस्य दर्शकस्य तावत्तेन स्त्रीकृत्यमकारि तदेवादावापसिद्धान्तलोप-
 न्नासो वुक्त इति । नैवम् । यदीदानीन्तमनुसारादस्य नाविज्ञते
 अस्यानुवनातरायस्यि प्राक्तनानुमतिमादायेव च दूषकप्रवृत्ति कदा

वसिष्ठान्नास्यापि कुतोऽवकाशः । नहि पूर्वानुमतस्येदानीमनुमति
 मान्मिथ्यैव प्रवर्तते नाम्नाया । तस्मात् स्वीकृतापसिद्धान्तादुपपन्नभाव
 मपि नादिर्न प्रति विप्रतिपत्तिष्वाको साधनीयमपसिद्धान्तस्य दोषत्व
 मिति द्वितीयावकाशः । तस्य तु सौमत्वावेक्यतेऽपसिद्धान्तो न दूष्यं
 न प्रत्यक्षं साधनीयमेवास्त दूष्यत्वम् । अत आह योऽपसिद्धान्तो
 विप्रतिपत्तिं करोति तं प्रति व्याघातस्याभिधेयः दर्शनविशेषं स्वी-
 कृत्यता प्रथमं तद्व्यञ्जानान्निर्वोद्धतः प्रविन्दीदूष्यत्वादेकोन स्वीका-
 रात् पञ्चाप्तस्यैवास्वीकारं करोते । स्वीकारास्वीकारावेक्येनेत्यस्य व्याह-
 ताविति । अथवमपसिद्धान्तात्मैव व्याघातः तदापसिद्धान्तदूष्यत्वेपि
 विप्रतिपत्तस्य विप्रतिपत्तिमन्वयस्य नाभिधायुं युक्तः । अथ दूष्यत्वात्तद
 मयं व्याघातेऽपसिद्धान्तमनुपजीव्य सम्प्राप्तमानोद्भावनं कदा सार्व-
 निकायसिद्धान्तोदाहरणेऽयमेवास्तु निमग्नसिद्धान्तस्य दूष्यत्वाकरो-
 धारेण । किञ्चैवमपसिद्धान्त उद्भासिते पञ्चाप्तविप्रतिपत्त्यापनात् या
 मपसिद्धान्तमुपेक्ष व्याघातलक्ष्यत्वास्त दोषान्तरस्याभिधाने प्रति-
 ष्ठाहान्तापत्तेः प्रतिष्ठाहानिः स्वीकृतोक्तव्यामदिति । एवं प्रथमं कि-
 ञ्चिदूष्यत्वमुक्त्वा तत्परिहारिणि दूष्यत्वादाभिधाने न प्रतिष्ठाहानि
 दिनि अतं प्रतिष्ठाहान्यादिभिर्निर्गद्यैः । प्राक् प्रतिष्ठातदोक्तनिष्ठा-
 हार्थमेव निगद्यन्तरेक्यनामैव होमदिति चेन्न पूर्वनिगद्यपरिहार
 मङ्गतमिति तेनैव पराजिते निगद्यन्तरोपपादस्यैव युक्ततादिति । न
 ज्ञानेन भवेन भवता व्याघातस्याभिधेयः प्रथमं नापसिद्धान्तदिति वाच्य
 मपसिद्धान्तवैधर्म्यं प्रसङ्गात् सर्वनापसिद्धान्तोदाहरणे व्याघाताभि-
 धानस्यैवमङ्गीकर्तव्यत्वात् । नहि क्वचिच्छब्दतेऽवधारयितुं मयाप-
 सिद्धान्तउद्भासिते नामं विप्रतिपत्तस्यैव इति । अन्येन विप्रतिपत्तं प्रति
 ष्ठापसिद्धान्तस्य दूष्यत्वं प्रसाधनीयमिति । नैवम् । येनाप्यस्वीकार
 रक्षेव दूष्यत्वं मङ्गीकारविशेषात् तदनङ्गीकारस्यापि सम्भवात् ।
 अत्राप्यौचित्ये नहि व्याघातवा वादा भवतीति नापसिद्धान्तो-

नियमाधिकारमिति “विद्वत्स्य ज्ञानोर्भासस्य मुक्तदोषमवस्थत् । वि-
ज्या बल केनासी सिद्धान्तविषयाग्रहारादि ।” तत्र कश्चिदाह ब्राह्म-
मनाश्विष्य कथारम्भानुवपतिः यदाहि ज्ञानभङ्गसाधनप्रयोगेणा क-
स्फूर्तिमता सिद्धतादिना सिद्धसाधनमुद्गाह्य भिन्नज्ञाने यदा किं
कुर्व्यात् । प्रथमविप्रतिपत्तिविरोधमुद्गाहयेदिति चेत् एवं तर्हि विप्रति-
पत्त्यनुगुणप्रमेयान्तरव्यतिरिक्तमप्युद्गाहयेदेव अन्यथा विप्रतिपत्तिव्यति-
रिक्तमप्युपेक्षेत न खलु तत्तदनुसृत्यव्यतिरिक्तमपि विरोधपर्यन्तं प्रति-
पत्तिविरोधः न चेन्नानुसृत्यार्थानुसृत्याकाङ्क्षिभावव्यवस्थितपदार्थजात
श्रुत्यादेनादृष्टव्याहं नाम तस्मात् कश्चित्कालीकारे तदनुसृत्यो-
द्गादिसमकालीकारः तदेकपरिहारे वा समकालतदनुसृत्यपरिहारश्च
सर्वत्रोपि नाम्नाया प्रमातुं शक्यः । नच समकालतदनुसृत्यपदार्थजातं
कथारम्भे कश्चिदेव अभिधातुमुचितं तदैव ब्राह्मप्रवचनप्रसङ्गात् यदि-
द्वदनपेक्षितात्मा । नच तद्व्यतिरिक्तमोद्गाहनाय समकालतदनुसृत्योद्गाह-
नस्य ब्राह्ममनाश्विष्य प्रवचः । नच तदनुसृत्यव्यतिरिक्तमे तदुपेक्षणे वा
तत्त्वप्रतिपत्तिजयायि विद्यामेनायि तदधिकारप्रवचनं ब्राह्ममेवावय-
त्रीयमिति । तदेतदपेक्षकं किं तदनुसृत्यं प्रमेयान्तरं भवन्भुपक्रमे
विरोधमुद्गाहयेदित्युच्यते इत्यभ्युपगम्यं सम्भवति इत्थं तावत्तदनुसृत्य-
गमे कश्चैव प्रवर्तयितुमशक्यं यथा प्रमाणादि सर्वत्रव्यवस्थितम् इत-
रन्तु प्रतिदर्शनसिद्धिं किञ्चित् यथा ज्ञानभङ्गेन्दरादि तत्र यदि प्रथम
मध्यप्रमग्यैव कथारम्भव्यतिरिक्तं तन्मोक्षकारे यथातदनुसृत्योद्गाहोऽपि
सिद्धान्तकारः कथायास्तत्कालेन तस्य भवद्भिरेव जायताङ्गीकारात्
जातेष्व निरनुसृत्योद्गाहयोमे निवेद्यात् । नापि द्वितीयः दर्शनभेदमिदं
हि ज्ञानभङ्गादि कथारम्भेऽप्युपगम्यं तत् किं तदनुसृत्यप्रमग्यं
प्रवृत्तसाधनमोद्गाहमुपायतया ज्ञान तन्मोक्षदीपकतया । न प्रथमा ज्ञान
भङ्गसाधनप्रकारे व्योम्नादि परिहृत्यतः सौमनस्यापत्तिव्याप्ताभावा-
दप्येः तदनुसृत्यप्रमग्यं तदनुपायत्वात् । अन्योद्गाहप्रमग्योद्गाहमेवा-
न्यो-

अविचारस्य निष्पत्तिरित्येव स्यात् विचारे कति प्रमात्रिकत्वप्रतीतिः
 तदभ्युपगमः तदभ्युपगमे च विचारइति अभ्युपगतोपायस्याप्रविचय
 यथायमपक्षिदाहोमान्येति चेन्न योहि यदुपायः तमभ्युपगम्य वि-
 चारः प्रवर्तयितव्य इत्येव कुतः तस्योपायत्वात् तेन विचारः प्रवर्तयि-
 तव्य इत्येव कुतः ननु तदभ्युपगमोपि तावता तदुपायः स्यात् तस्य च
 तदभ्युपगमस्य च प्रवर्तयितव्यत्वाभ्युपगमे प्रमात्रस्य अप्रवर्तयितुमशक्य-
 त्वात् प्रवर्तयिष्येति वा तत्रापि स्यात् प्रमत्तः विमित्तव्युपेयो वैद्वन्त
 उपायत्वादेव यस्तस्य तथा प्रतीक्युपपत्तेः । अथोच्यते उपेयमुपायेन
 साधयता उपेयवदुपायवत्त्वापि सत्त्वमुपगन्तव्यमिति यथाप्यदनुपगमे-
 ऽनविद्वान्तेत्यन्यासः सावकाशः अथवा उपायत्वानुपपत्तेः । तदुपाय-
 मनेनाप्रवृत्ततासत्त्वत्वाभ्युपगमस्य साक्षादनुतोऽप्यस्तत्वेनाभ्युपगम्य
 मानस्योपायत्वस्वीकारानुपगम्या अव्ययीकः अस्मिन्नेव तेन सूत्रमात्रं
 तत्त्वत्वाभ्युपगमविरोधादपक्षिद्वान्तेऽभिधेयः । यच्च सति तत्रा-
 नभ्युपगमव्यवसायत्वानुपपत्तिप्रसङ्गे दूषकसम्भवात्तदनुपगमत्वात् तदु-
 पगमसमन्तरेवाभ्युपगम्यत्वविरोधाभ्युपगमस्य दर्शयितुमशक्यत्वात् क्वचं
 तदुपगमिणा प्रवृत्तमेवापक्षिद्वान्तेन । अतएव न द्वितीयः तत्रा-
 न्विद्वत्त्वाभ्युपगमोऽपि हि तत्रात्मानभ्युपगमे स्वाध्यस्याभावात्प्रवृत्त-
 मन्तव्यः तथा च सैव दूषकसम्भवनभ्युपगमे क्वचं तत्राभ्युपगमं परि-
 कल्पने नावभ्युपगमविरोधादपक्षिद्वान्तेनापक्ष्यतेति ।

यत्तं निराह्वानारे सङ्ख्यसूत्रमीयम् ।

इति सङ्ख्यसूत्रभाष्ये विमर्शविधिर्हि द्वितीयः परिच्छेदः ।

तृतीया परिच्छेदः ।

—३३६—

अथ बान्धवभासे बह्वचं वारक्यवशादंशमा सत्यवाक्यमर्थः । अथ
निर्वाचा । । तथाचीन्द्रसङ्काशे किं प्रमादमिति त्रुवाचः । अतिवक्तव्यः
किं शब्दोऽयमभासोऽर्थो वा कुत्सितार्थो वा कित्सांर्थो वा प्रमादो
वा स्यात् । तत्र यदि प्रथमः पक्षः ईन्द्रसङ्काशे नास्ति प्रमाद
मित्युक्तं स्यात् तथा न सति न प्रतिज्ञानाभावात्प्रसिद्धिरिति हेतु-
द्विक्तं वाच्यं भवति तत्र भवता नाभ्युपगमि तत्प्राप्तुमत्तं हेतुः सत्य-
स्य न द्वितीयः ईन्द्रसङ्काशे कुत्सितं प्रमादमित्यस्यापि प्रतिज्ञानाभा-
वात् । अपि च साक्षात्साधकत्वात् तद् कुत्सिते भवता नाभ्युपगमि वा ।
अन्यथा चेदत्तं तदङ्गावनवा साध्यसिद्धेदमव्यूहत्वात् । नापि प्रथमः
प्रमादस्य साध्यासाधकत्वेति व्याख्याता मौक्त्येऽयं प्रमादशब्द इति चेन्न
प्रमादमौगमिनि वक्तुं प्रमादशब्दप्रयोगः तदा मौक्त्यव्याख्यान-
मुख्यत्वात् । अथ प्रमादाभासे तदा अक्षणादुद्गावनवा ईन्द्रसङ्काशे वा
प्रमादाभासः स कुत्सितइत्यत्र परस्यापि सम्प्रतिपक्षत्वात् ईन्द्रसङ्काश-
इति च विशेषोपाहारं अर्थं स्यात् अन्यथापि हि विषये प्रमादा-
भासः कुत्सितस्य साध्यासाधकत्वात् । नापि तृतीयः तथा सति हि
वितर्कस्य पक्षान्तरत्वापेक्षत्वेन पक्षान्तरमपि वचनीकं भवति ईन्द्र-
सङ्काशे विमेषत् प्रमादमुक्तान्वयमिति तत्र भवता नाभ्युपगमि अतो
नूनत्वं हेतुः । नापि चतुर्थः प्रमादोत् खलु किं शब्दान्तर-
चित् पदार्थस्य निश्चायनाभवा प्रतीयते सा चेन्न प्रमादयइत्यन-
भिप्रायादरात् प्रमादविवक्षिणी प्रतीयते यदिप्रमत्तं प्रमादमुत्तर-
वादिनाभिधेयं तत् अर्थं यत्र ईन्द्रसङ्काशे प्रमादसामान्यविवक्ष-
कादिमेवविषयो नाभिधेयः आद्योदीन्द्रसङ्काशे प्रमादमित्येवोपाह-

नविद्येत यदिभयोर्हि प्रत्यक्षरमिमेव प्रमाद्यतानाम्प्रतिबन्धः प्रत्यः
 तत्र प्रमाद्यप्रत्यक्षेनाभिधीयतव्यः । अथ द्वितीयः तदानीन्तरसङ्गावे
 प्रमाद्यमिमेकोत्तरमाप्नोति यथा प्रत्यक्षे प्रमाद्यप्रत्यक्षेविशेषपर
 एकोत्तरवाक्येति । नोसौ विशेषइति चेन्न पूर्ववदुत्तरत्वात् अस्या-
 मि प्रत्यक्ष विशेषोविषयः किं प्रत्यक्ष विशेषप्रत्यक्षेन साक्षात्माधिकर-
 त्वात् तत्रापि सति विशेषकोत्तरं स्यात् । स्यादेतत् विशेषप्रत्यक्षेन
 च विशेषमात्रमनिर्द्धारितमत्र निश्चितं निश्चयसाधारणी व्यक्तिश्च
 विशेषप्रत्यक्षे वास्तव्यं तत्साक्षात् साधसाधारणी प्रमाद्यव्यक्तिरिति
 प्रतीतिः तत्र च सादृष्ट्याः प्रमाद्यव्यक्तेरभिधानमुत्तरं युक्तं नैवविधाः
 प्रमाद्यव्यक्ति-नेतदेवं यतोऽप्यापि विशेषइत्येकोत्तरं यथा प्रत्यक्षे
 प्रत्यक्षे विधिवत्प्रत्यक्षे सर्वतोऽप्यव्यक्तसङ्ख्यायां प्रमाद्यव्यक्तौ तात्पर्यं
 एकोत्तरवाक्यव्यक्तिस्यापि शब्दः सति यत्र द्विवे भेदोक्तस्य प्रत्य-
 क्षव्यक्तस्य वास्तव्ये तदेवासाधनमुत्तरवाक्येन प्रतिपादितमिति युक्त-
 मुक्तम् अथ मन्वसे किमिह प्रमाद्यमिति दृष्टतोऽयमभिप्रायः अथा
 केऽनुमानं प्रमाद्यमितरपेति । अथाप्यनुमानमित्युत्तरमकारणं किं
 तदनुमानमिति चेत् । अयमपि प्रत्येऽनुमानमात्रविषयः उक्तं तदि-
 शेषविश्वइति किमप्यत्र प्रमाद्यप्रत्यक्षदुत्तरं वाच्यमिति । अथ च
 सर्वप्रत्यक्षे । “यथाविधेः च विषयं निवस्य प्रत्यक्षे निर्मेक्य
 इदो यथोक्तम् । वाक्यप्रत्यक्षेऽप्यदिनापि तत्रैव वाचा स तया-
 विधोऽर्थः । प्रत्यक्षे यः स्यादिवरा स वाचो वाचा तथा वैव भवे-
 त्प्रत्यक्षः । इत्थं त्वयाप्याख्यतमेत्येव गिरा कष्टप्रतिबन्धस्य वक्तुः ।,
 प्रत्यक्षे च किमप्याख्यतमेत्येव गिरा कष्टप्रतिबन्धस्य वक्तुः ।,
 चातुनिष्ठा इच्छा च नास्तीति भवत्यतिप्रसङ्गात् तत्कारोन्तरविषयं
 प्रमाद्यं चातुनिष्ठा तत्र सङ्गाधनिष्ठाकारणीभूतं वक्तुं तद-
 वकार्यं वक्तुं वा स्यात् प्रमाद्येति चेत् तर्हि तत्रैव ज्ञानेन लक्ष्यो
 विषयः प्रमाद्यव्यक्त्याप्यते विषये प्रमाद्यप्रत्यक्षविषयदेव तदीय-

व्यथार्थत्वस्य वस्तुमशक्यत्वात् । तेनापि प्रमात्रेण समोचद्वैतव्यवहार उपस्थाप्यतइत्यनायासेनैव सिद्धोऽकारणमीश्वरसिद्धिर्भवति । अथ व्यथार्थं तत्रास्मिन्नव्यथार्थज्ञानविषये वक्ष्यमाणैरवयवैर्मैव ज्ञानमुत्पादनीयमिति भवति । एवमेवास्मिन्नं तदा ज्ञेयं साधीनेऽर्थे यदावेका भवानेवाव्यथार्थज्ञानोत्पादनकुलसौख्यैकं तत्र मित्राज्ञानमजीवन्-
 अथा परमपुत्रादिकुलं वयं पुनर्यथार्थज्ञानस्तीत्यादिविचारोनिष्ठा-
 ज्ञाने सर्वार्थेवास्मिन्नः सिद्धिर्हि विवक्ष्यते । अथ मदीयस्या व्यथार्थज्ञानस्य बोधिवत् । स मदीयव्यथार्थज्ञानविषयोभवता विवक्षा-
 निति तदीयं वाञ्छितं तदा व्याघातादीदृशार्थेभवति । प्रवृत्तिरेवाव्य-
 थार्थानुक्तिरिति दृष्टत्वेन मम व्यथार्थज्ञानविषयोभवत्वित्येतदर्थं प्रेक्षा-
 नान् व्यथार्थं प्रयत्नेन येन स्वमेकाव्यथार्थज्ञानविषयत्वं तेनैव स्वमेक-
 व्यथार्थज्ञानविषयत्वे व्याघातात् । अथ मन्त्रसे स्तुतिरूपमनुब्रूयमानेन
 तदा व्यथार्थज्ञानं ततोत्पादनीयमतत्वादर्थं भवाननुब्रूयतइति । मैवम्
 इन्द्रसङ्काशविषयेभवता प्रमात्राभासः प्रमात्रतया व्याख्या प्रतीतः
 तस्य प्रमात्रत्वं अस्माभिर्युत्पादनीयमिति वाक्यान्मीदृशः सिद्धान्तः
 प्रकृत इन्द्रसङ्काशविषयं यत्प्रमाणं क्वचन प्रमात्राभासत्वेन व्याख्या
 प्रतीतमस्ति तत्प्रमात्रमीयमिति । व्याप्यतम् इन्द्रसङ्काशविषयस्य
 प्रमात्रस्य भवता व्याप्यमानं विवृतमित्यस्मिन्नं एवमात्रकायं ननु
 प्रमात्रेणाप्रमात्रेण वेति विवेचोपपन्नमिति न व्याप्यमानस्याप्रमात्र-
 ज्ञानमादावाप्युपपत्तेः तत्र साधीने ज्ञेयं यदावेतोत्पाद्युक्तमनुब्रू-
 मीवम् । एतदेतत् वेदमीश्वरसङ्काशविषयः प्रमात्रप्रतीतिरव्याप्य-
 त्वात् सा अभिव्यक्तिरिति सत्या वेति सर्वयोऽपेक्षाः तैरेवपक्षनिर्दि-
 रवाधीनं यदिदं दूषणमवापि भवता तन्निरवकाशमिति चेत्तद्वि-
 रवं हि तस्यां प्रतीतिः व्यथार्थं वाव्यथार्थं तत्सत्त्वेन तस्याः प्रतीतेर्मात्रेण
 यत्प्रमाणं तस्यापि बोधो विवर्तइन्द्रसङ्काशकं सर्वार्थं तत्सत्त्वेन

भवता प्रज्ञोऽयं ननु विप्रतिपक्षोति । स्यात् तत्रापि लोकाद्विषयभारं
 प्रसादय विप्रं पदसमुच्चयानिदृशान् हेतुस्थानेषु संशयमिति विप्रमि
 यसादय वचनादिति । संशयोऽस्मादिति चेत् तदा वधुतैककोटनस्य
 सर्वं भाष्योद्देशात् संशयमात्रम्यामहेतुत्वं स्यात् एवं तर्हि तदेव
 बोधकधारणं भवता यथार्थनवधारणं वेति विप्रस्योक्तयन्तया दृढ-
 नीयम् । इतिनामधेयसाधेयं तद्वक्तृभिः प्रतिपक्षमिदमपि निरुक्तं
 हेतुस्थानेषु विप्रचारिविषयमप्यभिचारविषयं वा तदिति विप्रस्थाप्या
 तेषामपि यथासात् पदस्यहेतुस्थाने हि न प्रज्ञोदात्तरस्मिन्निति
 शोचति ।

इवमीश्वरानिबन्धद्रादावपि तत्रतुलाने विप्रस्यार्थनामान्तर-
 संज्ञानसमुद्भवम् ।

इति संज्ञानसंज्ञायां सर्वनामायां निवृत्तिः
 तृतीयः परिच्छेदः ।

[illegible]

सांख्यभावविमर्शैव सन्नियेवार्थत्वात् । नैवं प्रतीतिर्येव स्यादिति चेन्न
 आत्म्याः प्रतीतेः सम्भवात् आत्म्यादुपनिमित्तः सदैः प्रतिलिखं सर्वमावो-
 चमात् आत्म्यासंज्ञावि आत्ममये सत्यं करोति हि । प्रत्यक्षप्रतीति
 कथा विवक्षितत्वात्समर्थोचयति चेन्न सर्वस्य भावस्य प्रत्यक्षत्वानुप-
 कारात् क्षेत्ररूपके सर्वं प्रत्यक्षमिति चेन्न तेषु तेषामपरप्रतिवेद्यात्म-
 तया यद्वै प्रमाणाभावात् । तेषां विविक्तवत्तया सदैव यद्वैमिति
 चेन्न विविक्तवत्त्वस्यानवधारकात् । यदपरप्रतिवेद्यात्मकतया सत्ये-
 वापि बोध्यते तच्चात्मा भावस्यमिति चेन्न यदपरवैयर्थ्यात् यच्छास्त्रेऽ-
 प्युक्तवद्विवादायते । सुदमि चन्दनमिच्छादाविवाद्योपवीतभाजकत्
 तच्च वा चाक्षुष्यत्वं मविद्यातीति चेन्न तयाविधेनैव विवक्षेन्न विविष्टा-
 वा बुद्धेर्विवविविधेयकतायामे साव्यसोऽप्युक्तः स्यात् । तेनोपपत्ति-
 तात्वात्तत्वात् आभासविविष्टभावाद्यर्थस्याभावस्य तत्वात्तापत्तेः ।
 यदेवंविधं तद्भावस्यमिति यद्वैवविधत्वाद्भावत्वमन्वयात्तम् अमेदे
 यदेवंविधं तद्भावस्यमिति निबन्धानुपपत्तेः । अस्योपपत्त्युक्तत्वे चोप-
 पत्त्यस्यान्यस्य वाच्यत्वात् अस्यैव भावार्थत्वेवाभावोपागतीति कृत्वा
 प्रतीवमानस्य भावस्य भावत्वाभावप्रसङ्गात् । भिन्नश्च भावत्वं न तस्य
 इति तत्पदार्थव्यतिरेकप्रसङ्गात् । यच्च विविष्टत्वात् तत्त्वात्तद्व्यति-
 नेवा व्यति चेदात्मनि व्यतिविरोधः नास्ति चेन्नस्याप्रतिवेद्यनु-
 क्षेत्रे चाप्रतीवमानस्याभावप्रसङ्गादिति ।

नैवेवमीश्वरे प्रमाणादुपरर्पणान्नवभावात्तद्व्यतिरेक इति चेत्
 आभासत्वं विमर्शयते विवेकीकृतत्वमिति चेत् तद्यदि प्रतिवेद्यात्म-
 कत्वं तदा भावेऽप्यसि भावाभावावैवैवैरपि वरस्यरप्रतिवेद्यात्मकत्व-
 कीकारात् । आभासावत्वमेव तदा न विदुः यथैवैवैरः एतेन निवेद्य
 मुक्तेन प्रतीवमानत्वमिति निरस्तम् । भावविरोधित्वमिति चेन्न सर्वं
 भावविरोधित्वं सन्नियेवविरोधित्वं वा । नायः अस्मिन् नहि घटा
 भावोभूतत्वादि निरस्तम् । न द्वितीयः भावाभासपि केवास्मिन्तथा-

भावात् । अथासमानवस्थानं विदोषो विवक्षितः स भावार्थो वाचीति चेन्न गोत्यादौ तस्यापि भावात् । अथविधायकविशेषः । स इति चेन्न भेदे विदोषिभावभेदोदयोऽयं प्रसङ्गात् । अथविधेयवाचकविशेषः । स इति चेन्न विवेकस्याभावात्तत्वे भावार्थत्वे वाचिहेः । वाचीति त्वीय भावत्वमिति चेन्न घटाभावावाचीति घटस्य अभावाप्रतीत्यसङ्गत्वात् अभावापत्तेः वाचीति भावत्वविशेषः । बहुलं दूषकं तदापत्तेः । प्रतियोगिनिरूप्यवाचीननिरूप्यत्वमिति चेन्न प्रतियोगिनः परार्थत्वे इतिप्रसङ्गात् विदोषार्थत्वे चैतदनिवृत्तौ अतदर्थत्वे नानर्थक्यादिहेः अतीतानागतज्ञानादौ विषयादिनातिप्रसङ्गात् । अथ किंचिदभावस्य सङ्गजन्यत्वे स भावेऽभावोक्त स्यात् । नाशः भावस्याभावावस्थित तात् विवक्षितमर्थं च अथमपि तदापत्तेः तन्निर्वाणं स्यात् । अथदेव तदिति चेन्न तदभावस्याभावे सङ्गतिः भावत्वे च व्याचष्टात् । न द्वितीयः तस्यात्मनि द्वौ विदोषापत्तेः अदृष्टावस्थापक्षप्रसङ्गादिति । प्रतिषेध्यविशिष्टमेव यत् प्रतिभाति सोऽभावइति चेन्न प्रतिषेधोपनिवृत्तौ प्रतिषेधानिवृत्तेः विशिष्टसङ्गार्थक्यं निर्वाचनीयः स्यात् तत्र विशिष्टं विशेष्यविशेष्यकतन्मन्वेभ्यो भिन्नमभिन्नं वा । नाशः दृष्टपुरुषसम्बन्धमन्तरदेव दक्षिणेऽन्यस्याप्रतीतेः दक्षिणमागयेत्युक्ते तदानवयनप्रसङ्गात् । तत्सम्बन्धेभेदवक्षितत्वात्तयेति चेन्न अतद्वत् अयं अन्वयेऽतिप्रसङ्गात् । तद्वत्त्वान्नतात् सम्बन्धेहेतुः सन्न तदधिकारव दयेति चेन्न सम्बन्धात्तदधिकारवत्त्वमन्वयात्तदापत्तेरित्येव च प्रज्ञाः । तन्मन्त्रमिति तत्र अदृष्टाददिति चेन्न तस्यापि विशिष्टत्वेनाप्यन्वयात्तौ अदृष्टादविवक्षितमतिविशेषस्य वस्तुमन्त्रकत्वात् । एवं परमपरकत्वमात्रं मन्त्रमन्त्रमानं नतु अदृष्टार्थमतेविशेषः अस्मिन् । द्वितीये तु प्रत्येकं दक्षिणवद्दृष्टमन्त्रेविशेष्यमात्रात् न चे प्रत्येकं दक्षिणदार्थाः किन्तु मिश्रितादिति चेत् मिश्रितादिति विज्ञेयमेकं चाभिधीयते उक्त तन्मन्त्रेऽन्यदर्थं अस्मिन् नाशे प्रत्येकं अदृष्टमन्त्रः निवर्त्येवमिति ।

मध्यस्थितिं जितं विभेः स्थाप्येवं यदि युक्तद्वितीयतन्मात्रमेव प्रतीयेत
 विन्तु युक्तः प्रकृत्यादिना प्रत्ययेन सांभानाधिकरणत्वमुच्यते
 यत्तन्मात्रमेव दीयत इति चेन्न प्रकृत्यातिरेकपक्षेर्मात्रं संपादितविरहा
 तादृशवस्थितस्य वा संसर्गवैयर्थ्यात् तस्यैव भिन्नित्वं चेन्न विना
 प्यधिकरणं सामानाधिकरण्यावधारः स्यात् । किंच नैतावन्मात्रं
 बुद्धिमादाय तदर्थगतवैयर्थ्यप्राप्त्यसम्भवे बुद्धिरिव संपादयतामर्थः ।
 तथोक्त्यता तत्तद्व्यवहारप्रसङ्गिणी लौकिकतां ज्ञानमर्थव्यवहारेण तन्मात्रं
 “प्रत्येकवस्तु वैयर्थ्यं प्रत्ययोक्त्यतादिकं । विषयं विवेकं तुम्हात्मे
 भक्तुं ताच्छेदं यच्छति ।” यत्तु केनचिदभावरस्य ज्ञाने तन्मात्रधीरभि
 जित्वा तत्तस्य परममितं । “गुरुर्द्विधमभावस्य ज्ञाने ज्ञानेऽभिहित
 वरम् । प्रसिद्धस्य लोकोऽस्मिन् गुरुवस्तुः प्रभाकरः ।” अपि चैकबुद्ध्या
 लक्षणेकस्य सम्बन्धस्य विवक्षित इति पक्षे योपेक्षेत्तद्वैयर्थ्यात् सामान्यविरह
 इति वक्ष्यते सोप्ययं विविष्टोऽविविष्टादौ सप्तत्येन योक्तव्यो भाव-
 मन्तर्भावेन स्थादिति तत्र तथापि ज्ञानाभावरनिवेद्यमेव यत्र सत्तां तद्वि-
 निवेद्ये तदभावाविविष्टत्वे येन स्थानुत्पन्नविविष्टत्वाभावाः । तस्यैव
 कथ्येति चेन्न तर्हि योक्तव्यमपि तद्विज्ञेयं वास्तुतावदर्थव्यप्राप्तिप्रसङ्गि
 केनेत्युक्तमावर्तते । तस्मिन्मिति ज्ञानमिच्छात्पन्नमिच्छादिद्वारेण वि-
 मृष्टव्यम् । तथाहि “अविविष्टादिविविष्टस्य वैविष्टेः यदि भीर्विद्येत् ।
 तद्द्विधाराविविष्टातिः स्थादा मुखाविविष्टतेति” विविष्टमिच्छायेन
 च सर्वत्रापि वक्ष्यमानि निरुक्तानीति अन्तर्गत् यथा मुखाभयोप्रत्यय
 मिच्छादि । इतोऽपि मुखाभयोप्रत्ययमिच्छासङ्गतं तथाहि कथमेतत्तद्व्यव-
 हारव्यवहारं संस्थान्यमुखाभयोपवा संपादयेदपि प्रतीतेः । ज्ञानिरुक्ता
 विति चेत् तद्विद्यारो भावमन्तर्भावमिति वक्ष्यं तत्र वाक्याभिमतिरिति
 चेत् तुल्यं मुखस्य मुखवत्तायां वाक्यमन्तर्भावमिच्छावत्तद्व्यवहारं निमुखा
 मुखवतिविद्यतामिति चेन्न तद्व्यवहारं मुखस्यैव निमित्तमुक्तव्यम् ।
 सामान्यतान् मुखं इत्यादिमुखवत्त्वमन्तर्भावमिति चेत् तत्र चक्षुष्य

इति मुखवक्त्राप्रस्तासिद्धेः संस्थावत्तया प्रतीतेर्मिथ्यभावात् ।
 आतिरिति चेन्न वदत्यराज्यप्रसङ्गात् संस्थावत्तया प्रतीतेर्मानित्वे
 मुखवक्त्रासिद्धिः तत्तिष्ठेत् न चास्तेन आतिरित्युक्त्या । नच हेत्वन्तरा
 भूयादेतुं शक्यसिद्धौ बाधकसिद्धिः । इत्यान्तस्थापि संस्थायोगिमप्रत्यया
 बाधत्वेन प्रसङ्गप्रसङ्गोत्तिप्रवेशतया मुखत्वेनासिद्धेः । संस्थायाः संस्था
 वत्तयेनासंबन्धाप्रसङ्गात्तिसंस्थावत्तयसिद्धौ इत्यान्तत्वं सम्भवित्यतीति
 चेन्न दृष्टान्तेनापि तस्याः सम्भावितप्रसङ्गोत्तिप्रवेशत्वात् एवं दृष्टान्त-
 स्तापि संस्थावत्तयेति ज्ञातीतराभावाद्येवार्थक्येऽनुवृत्त्यापि न नाति
 र्थापकत्वात् आतिभावाच्चयद्वयेवार्थक्येति चेन्न अभावाच्चयतया सर्वा
 व्यपगतत्वात् आतिभावाभावाच्चयद्वयमिति चेन्न उपाधोनामपि तदाश्रित-
 त्वात् नोपाधौनामाश्रयोत्पत्तिरिति चेन्न कचमपि सम्बन्धी तावतीवानु-
 भावादपि दृष्टिरिति चेन्न उपाधिसम्बन्धं प्रत्याश्रयतया सम्बन्धत्वात्
 चक्षुष्या यदि किञ्चिद्भूषणं मेच्छते तदा सामान्यविशेषानुभावं तत्र न
 स्यात् । अक्षिपदस्योर्गन्धवत्तयाभावात्तदुपगमात् तस्माद्यदेतदेव
 चक्षुष्यं तत्तावन्न आतिरुच्यं तदिदं रुच्यं यदि रूपादौ नास्ति तदाही
 भक्तिरुच्यसि तदा नास्तीति विविच्येन्न तत्र चक्षुष्यत्वे न चक्षति मा
 चक्षेच्छुद्धे च चक्षतीति प्रवृत्तिकामनुवृत्तेति । अपि च गुणान्य
 इत्येव चक्षाम्भवात् समवायीति चेन्न मुखत्वादेरपि अथात्वप्रसङ्गात्
 मुखवक्त्रस्य समवायस्य मुखत्वेमि निष्पाक्यत्वात् । मुखं समवेतो
 वचं च मुखसमवायीति विवक्षितमिति चेन्न वनेत्यस्याक्षिपदार्थ-
 स्थाप्याप्यनिरूपणेन तेनैवं तस्याकारानुपपत्तेः । इदमेति प्रत्ययहेतुसा-
 धादपि चेन्न इह चक्षे पीतिमेति प्रत्ययाच्छब्दस्य पीतमुवाक्षिपदस्य
 तदप्रसङ्गात् । आतिरित्यौ यथाचक्ष प्रत्ययोऽत्र विवक्षितमिति चेन्न
 तदर्थोत्पत्तिरित्यवधारितदेवेन तदप्रमाणात्तस्य बोधुमशक्यत्वात् न वा-
 चापीदेति प्रत्ययस्याप्यं प्रतीतेः यत्प्रतीतेर्मिथ्यभावात् तत्र निरु-
 प्यते पीतत्वं प्रतीतेर्मि तत्र अपि स्थितमेवेति चेन्न तस्य प्रमाणात्तदेव

सम्बन्धमुपपत्तेः । तत्र न तस्य प्रसिद्धत्वमिति चेन्न तदेवाध्यायत्वात्प्रसिद्ध-
प्रमादिति । एतेन समवायिकारकं प्रसिद्धमिति वाच्यं प्रसिद्धम् । अथ
निर्देयत्वमिति तन्मवायिकारकमिति चेति कथं न चकारैः । अथ
समवायिकारकत्वमुक्तेरुपपत्त्यात् संस्येक कथं न चकारैः । अथ
कथं न चकारैः प्रसिद्धत्वोभयत्रापि तुल्यत्वादित्युक्तमनुसङ्गवीर्यम् । अथ
एव संस्येकीकारे तत्प्रसिद्धत्वात् मुक्तेऽपि तत्प्रकारोपपत्तेः अन्वय-
साधत्वात् मुक्तेः संस्येकत्वोकारइति चेत् निरपेक्षमेव मुक्ते न चान्
सत्तासामान्यास्यपि मुक्तादौ किमर्थमप्युक्तिरित्येव प्रकाशयति तत्र अथ
कारोपपत्तेः । अतः सामान्यार्थश्च नः तत्प्राप्तिरनुसङ्गप्रसिद्धत्वकारकं
सामान्यमिति न वाच्यं प्रसिद्धम् । तत्प्रकारोपपत्तेः कथं तदेवाध्या-
यत्वेन अभिप्रायः । असाधारणविशेषवादवन्वयातीतप्रसिद्धत्वस्य
तदिति चेन्न स्वसामग्र्यामपि प्रसिद्धत्वादेवकारत्वात् भेदप्रतिपत्त्यादायपि
प्रयोजकत्वात् । एतत्प्रतिपत्तिप्रमादकत्वमिति चेन्न स्वसामग्र्यामप्य-
स्याः प्रमादकत्वात् । एतदेव प्रमादकत्वमिति चेन्न अर्थविशेषादेवेति
तत्र प्रमादकत्वात् । एतत्प्रमादकत्वमिति चेन्न तद्विषयस्यापि तत्प्रसिद्ध-
त्वात् । तद्विषयप्रमादप्रमादकत्वमिति चेन्न तद्विषयैव वाच्ये । इयं
प्रतिपत्तिर्यत्र विना बोध्यकृते तत्प्रसिद्धमिति चेन्न कारकात्कारकत्वमपि
तथात्वादिति । अनुसङ्गं सामान्यनिष्पन्नत्वस्य किमिदमनुसङ्गत्वम्
अनेकाश्रितत्वमिति चेन्न अथवा विना संयोगादिभिश्च अभिप्रायः ।
नित्यत्वे सतीति चेन्न समवायेन अभिप्रायः अथवा न प्रसिद्धत्व-
मित्यपि । असम्बन्धे सतीति चेन्न अनुसङ्गं अभिप्रायः इति । नित्यत्वे
सम्बन्धेन सतीति सामान्यमिति चेन्न विवक्षा इत्यात् । एतदुक्तं निष्प-
न्नमिति वा स्यात् । आद्यः आद्यमपि दृष्टिकिरोपपत्तिरिति प्रसिद्ध-
मपि हि नित्यत्वं नित्यमेव । अपि द्वितीयः सामान्यस्य समवायस्य च
नित्यत्वाभावप्रसङ्गात् । सामान्यादौ अत्युपमापन्नस्यापि विविधा
भावस्यासम्भवात् तस्य अत्युपमापन्नत्ववच्छेदोपपत्तेः तद्विषयत्वस्य अनु-

मन्त्रात्मात् बह्नादिभ्यश्च प्रत्ययसौकर्यादिभ्यश्च भिन्नात्वे अविशेषान्
 सर्वकारिभ्यश्च भिन्नात्प्रत्ययसङ्गेन सर्वथा तदसम्भवात्चेः । एतस्य न
 सत्त्वात् अविशेषात् सर्वसत्त्वतायां अर्थापहृति तदसम्भवं नास्तीति ।
 वक्ष्यतां प्रत्ययान्तेनापहृतिस्तस्मान्नापि विश्रुतमात्रात् तच्चात्ममिति
 चेन्न न तादृशोपपत्त्यासम्भवात् सत्त्वोर्भा भेदादिभ्यश्च भिन्नात्प्राप्तमिति-
 दिति वदेव भिन्नात्प्रत्ययमपि प्रतिपत्तवीचमिति । के आनेन सत्त्वमेव
 अवशिष्टमने । निष्प्रवादयदिति चेत् निष्प्रवादय के ऽभिधीयन्ते । तत्र
 निष्प्रमेव न प्रत्ययेव वर्त्तमानस्य के से निष्प्रवादयत्तत्कम् आत्मत्वादिना
 अविशेषात् न निष्प्रवादे प्रत्ययसम्भवात् तत्त्वार्थेन निष्प्रवर्त्तते निष्प्रवात्
 नैवं वर्त्तमानस्येति विवक्ष्यतेति चेन्न प्रविष्टिप्रत्ययमन्त्रात्प्राप्तमन्त्रत्वात् ।
 वक्ष्यातीत्यस्ममिति तत्त्वार्थ इति चेन्न जातेरनङ्गीकारात् । जातीये-
 त्यन्तात्पदादुपाधिरेव तथा विवक्षितमिति चेन्न तस्येतरस्यावृत्तस्या-
 वस्यतौ वर्त्तमाने तदुपजीवितात्वं तत्रैव विजातीयस्यावृत्तिप्रतीतेः
 इतरस्यावृत्तस्य धानविमर्तौ तत्त्वार्थस्य दुरवधारकत्वापत्तेः इतरस्या-
 वृत्ततया तत्त्वार्थीयत्वस्याप्रतीतेः । अस्तु सर्वोपाधिर्लक्ष्यमिति
 चेन्न तस्याभिव्यक्तिः । यतोऽन्यनिष्प्रवात्तु विवक्ष्यावृत्तधीर्भाषिनां
 लविशेषमिति चेन्न सर्वप्रत्ययमपि भेदेभ्यश्च प्रसङ्गात् अन्वया कार्य
 वक्ष्यतादिव्यक्तिषु सा तेषां कृतः स्यात् वाच्यैव वैधर्म्यान्तरस्य निष्प्र-
 वयि सम्भवात् निष्प्रवत्प्रत्ययमेव अन्वयासिद्धिरिति । अपि च निष्प्र-
 वादिभ्योऽविशेषकत्वादेर्भेदात्प्राप्तं तत्र तत्रैव तैद्विशेषादिव्यवहारः
 कियतां नात्यर्थः । सम्प्रयोगविश्रुतमिति चेन्न सम्प्रत्ययमपि सम्प्रत्या-
 न्नादेव विजात्यस्येव ऽनवस्थायावात् अन्वयात्प्रत्ययमात्रात् तदविवक्षेय
 तथाहि कः सम्प्रत्ययप्रत्ययः समवायादयदिति चेत् सर्वं किन्तु केन
 निमित्ते चेति हि प्रत्ययान्तात्पर्यं प्रतिष्ठां आन्वयेन संयोगत्वादवा-
 न्तेन वा । आद्ये आनुगत्यवधारानुपपत्तिप्रसङ्गः अत्रि चात्तावि-
 श्ववार्त्तमन्त्रिर्वात्त्वान्नादिप्रसङ्गः निमित्तं प्राप्तिः समवायादयदिति । न

द्वितीयः तस्यैकस्यात्मनोऽपि विद्यात्मनोऽपि तदिति चेन्न साभावकापि
 भवता विद्यात्मनोऽपि कारणात् । तथापि चोऽपि सत्यमवयवेति चेन्न
 तदा सत्यस्य भावनिवृत्त्या वा अवयवानुपपन्नत्वात् न विद्यात्मनोऽपि
 सत्यस्य सत्यवधिकोपपत्त्याऽप्येत्येते । निवृत्त्यस्य च सत्यावयवस्यैव
 विद्यात्मनोऽपि चोऽपि अनुपपत्तेः । अतिप्रसङ्गे च तस्यैव विद्यात्म-
 नोऽपि प्रसङ्गेन निवृत्त्यवयवो भूत्वा निवृत्त्यवयवे च प्राप्तनिवृत्त्या-
 पत्तेः यवमवयवमपि सत्यनिवृत्त्ये सत्यमपि हि यदि पूर्वं घटादिकस्यैव
 निवृत्त्येव घटादि करोति तदा घटादपि तथा कुर्वीत । न घटादित्ये
 निवृत्त्यवयवस्य किन्तु घटादेः कालविद्येययोगादिति चेन्न यदि नासौ
 घटादिकाऽपि विद्येययोगिता निवृत्त्यवयवो तदा घटादिकाऽपि विद्येययोग-
 नपि तथा कुर्वीत । तस्मात् “यदि कुर्वीदसत्त्वात्तानि वस्तु निवृत्त्ये परः
 तस्यैव प्रसङ्गात्तन्मवयवा चानिवृत्त्येति,, कार्यकारणयोः साधमेदा-
 द्विगुणविद्यात्मनोऽपि वस्तुने कालदेः च पूर्वपूर्वनिवृत्त्यः किङ्कलादिक-
 विनिगम्यत्वावपि । प्राप्नोत्यस्य निवृत्त्ये प्राप्तेऽपि न तेन किम् काल-
 यन्मयोऽपि विनिगमता यवाद्येति चेत्तस्या च काले कालात्
 सत्यमवयवोऽपि सत्यमवयवोऽपि सत्यमवयवोऽपि सत्यमवयवोऽपि
 नहि सुविज्ञेयमपि नटवदुक्तं सत्यमवयवमवयवमिति नाप्यवयवो
 सत्यमवयवो न घटानुपपत्त्यात् । सभावादेवायमीदृशमिति हि साभाव-
 कादः तत्र परस्य निवृत्त्यवयवत्वात् कार्यं परः सत्यमपि सत्यमवयवो । नच
 किञ्चित्सत्यमवयवमभिधीयते वस्तुमवयवेऽपि सीकार्थं नच सत्यमवयवोऽपि
 त्वं नटादिघटस्यैव सत्यमवयवमिति । नचोदाहिभावात् स्यात् संयोगसत्यमवय-
 वत्वात् । सभावादेव सत्यमवयवमिति च निवृत्त्यात् । नचोदाहिभावापि सति
 वेद्यवयवोऽपि सभावादेव सत्यमवयवमिति सत्यमवयवमिति । सत्यमवयवोऽपि
 अत्र परस्यैव विद्येययोगिता सत्यमवयवमिति । अत्रापि निवृत्त्यात्
 निवृत्त्ये विद्यात्मनोऽपि तदपि तदपि निवृत्त्यवयवमिति सत्यमवयव-
 तादिति चेत् न पुनराकारार्थं नच सीकार्थं तदिति चेन्न अत्रेति

सतम्बसंस्थापि विवेचनीयत्वात् । इति प्रत्यक्षविशेष इति चेन्न तत्रेति
प्रत्यक्षविशेषस्याभावात्प्रसङ्गात् । किञ्च प्रत्यक्षविशेषावयवमेव विवेचन
विशेषावयवमात् विवेचनस्य विशेषावयवस्य प्रत्यक्षविशेषावयवमिति
वक्तुमन्योन्वयः । समवायीति चेत् अत्रेष्टाभावात् कुल्ले वदन्मि-
त्याद्यभावे । नैवत्यस्य प्रयोग इति चेत् नैवत्यस्यान्यं प्रत्यक्षस्य नान्य
इत्यपि वक्तुमन्यविशेषे भवति । कोनिति चेत् नान्य विपरीतमेव कुतो
न स्यात् अत्रेति विचारः नास्तीति च यदि विश्वव्याप्यावयवप्रती-
तिरन्ता प्रत्यक्षस्य तर्हि अत्रेष्टाधिकारत्वं स्यात् भावाभावादेरन्यतद
निवेद्यस्यान्यतदविशेषव्यवस्थितत्वेनास्त्युपपत्त्यात् । पतनप्रतिपत्त्यवयव-
विशेष इति चेत् नान्यविशेषं मुखादिकञ्च प्रति तदभावात् । अन्वय-
विशेषः स्थितमिति चेत् मुखाद्येष्टायाः मुखवदादेरन्वयः स्थितमेव प्रमाणा
भावात् । अविशेषेण वाक्यवित्तुकादीनाम् अवयवाभावात्प्रसङ्गात् ।
ऊर्ध्वं स्थितस्य संयोगिनः संयोगं प्रति च तदभावात् सूत्रासमित्यस्य
नैव वक्तुं न शक्यतात् । संयोगेष्टाधिकारार्थः नोपपद्यते तस्यैव
अन्वयार्थवद्विषयव्यतिरिक्तं चेत् नान्यवासिद्वयादेर्भेदप्रसङ्गात् । कोऽपि
स्वीकार्य इति चेत् अस्मिद्वयादिविधपरिग्रहस्य व्यवहारोऽन्यथाभाव
प्रसङ्गात् । अविशेषवत्त्वस्य समवायित्वात् अविशेषाभावं समवायस्य
चेत्तुं प्रति तदसम्भवात् । एकस्य च तेषामुपसंहरादिकस्य वक्तुमन्य-
त्वात् नान्यव्याप्यवत्त्वार्थः नान्यवासिद्वयादेरपि एवम् एवमेव
वदन् । अस्मिद्वयेपरिग्रहस्य प्रयोगेऽन्यथाकारं वेदकोशाधर्शना
दिति चेन्न तत्रापीह कुल्ले वदन्मिन्न न व्याप्यार्थ इति वक्तुं न
तावत्तत्तत्प्रतिपत्त्यवयवं नैव कुल्लेन पतति वदन् तदसम्भवात् । नापि
संयोगिनः विपरीतस्यापि प्रसङ्गात् संयोगिते सत्यधःस्थितत्वं तत्रा-
विशेषव्यवस्थेति चेत् तस्मिन् सत्यधःस्थितत्वं चरकस्यमिच्छितधूनीपट-
लादवयवविशेषप्रतीत्यनुपपत्त्या प्रत्युत चरकतले धूनीत्येव प्रतीत्या
व्याप्यवत्त्वप्रतीत्या प्रत्युतऽपि अविशेषादित्येन तथा स्वीकाराभ्युपगमेः न

सार्धं निवेद्य इवमाधाराद्यः किञ्च ज्ञापितो भागवत्साधारणत्ववादिषु
इति चेन्न भवत्यन्यथासाधारण्यत्वम् अथ साधारण्यं नोप-
पद्यते अनाधारप्रतीतिविषयेषु गतत्वादित्युक्तेः । आधेयान्येव
महत्परिमाणे सतीति चेन्न कृतसंख्यवत्प्राप्त्यादौ तदसम्भवात्
अन्यथा च बहून् तनाधारार्थस्यासम्भवात् अथऽन्यार्थस्य च बहू-
न्मन्त्रत्वात् पतनाभिमुखदिक्स्थितत्वमिति चेन्न पतनार्थस्य तन्मा-
धिकस्याधःप्रत्यक्षतिरेकेण निर्वस्तुमन्त्रत्वात् । अतएवाधःप्रत्यक्ष-
दुर्लभत्वमधिकम्भाषितत्वादित्या मुद्रया ज्ञाप्य सत्यमनुपायकालेन
भगवता पराशरेणाभिहितम् । “अथऽन्यनिगद्य किं किञ्चोद्भूत-
मिच्छीयते ।” इति अभिमुखी दिग्धः प्रत्यक्ष इति चेन्न उद्भूत-
स्यापि इति अभिमुख्यत्वसम्भवात् । यदपेक्षया इति अभिमुखी या
दिक् तदपेक्षया साधयति चेन्न यदपेक्षयेति किं नमस्वीकृत्येति वि-
स्तृतम् उच्यते यदीवाभिमुख्यव्यवस्थितेति । आद्ये इति उद्भूतं स्थितं प-
दार्थमवधीकृत्य वेदुः । इति भवति भवति च विद्यते सापि इति अभि-
मुखी भवतीति साप्यधः स्यात् । अतएव न द्वितीयोपि वस्तुं दिशि
त्रियवा एव सन्निहिता भवति सा दिग्ध इति चेन्न त्रयादौ मध्य
गतस्य तिर्गदोलायमानस्य किञ्चा पतनं स्यात् तदुपपत्त्या न
तिर्गदिदमथ । स्यात् इति नमस्वीकृत्य वक्ष्यामि पदार्थम् अवधीकृत्य
यो मध्य इति देशो अवधीकृत्य स इति अभिमुख्यत्वं तदपेक्षया
इति चेन्न इति अभिमेव तदसम्भवादापत्तेः । इति चोद्भूतः साधारण्य-
सम्भवात् विवक्षितस्याधः प्रत्यक्षप्रत्यक्षमन्त्रदेव निर्वस्तुमन्त्र-
त्वात् । इति अपेक्षया उद्भूतं पदपेक्षया अप्यधः सत्यं तदोद्भूतमिति
निवृत्त्यते मध्यत्वम् अन्यथा तिर्गमपि प्रसक्तम् । यद्यपि इति
पेक्षया पूर्वमपरापेक्षया च यत्किञ्च तदोद्भूतमन्त्रे प्रतीतिदिग्ध-
तयोः परस्परपेक्षया प्रतीतिदिग्धसङ्गदे मध्यत्ववहात् । अथान्य-
थासाधारण्योऽस्य प्रतीतिविवक्षितत्वात्तदोद्भूतमन्त्रे मध्यत्वप्राप्तात् ।

मैत्रम् । तदनित्यं वा स्यात् नित्यं वा । वाच्यः नदभाषे आध्यादप्रतीत्य
 भावप्रसङ्गात् । मोक्षादिनित्यत्वस्यावसाम्येऽपि अस्यानित्यत्वे तेवामध्य-
 नित्यत्वाभावात् । नापि द्वितीयः साहचर्यमध्यगुगतमवगुगतं वा स्यात्
 द्वितीयेऽनुव्रताध्यादप्रतीत्यसम्भवेः सङ्केतग्रहात्त्वत्वात् । प्रथमे सामध्य-
 वदात्मवाच्यदित्यादि वा स्यात् तन्नामि वा । आद्ये यदेव तदाध्या-
 तवा प्रतीतं तत्तदाधैवं न स्यात् द्वितीयेऽपि च यदि निवामकमन्ता-
 देव तत्त्वत्वात् भवति च व्यति च तदा निवामानुवपत्त्या सर्वदा
 सङ्गनसङ्गनोपनिषत्प्रत्ययव्यवहारप्रसङ्गः । अथ तस्यान्वयमजनस्य-
 न्वयेर्निवासकोऽपि तद्धि स वक्तव्यः कोऽपि कस्यचित्स्थिते अन्वयाध्या-
 दप्रतीत्यनुवपत्तिरिति चेन्न तत्परिचयस्यने यदेव भवने निवामकं स
 यथाध्यादार्थोऽप्युक्तं तत् पूर्वपरिचयितेनेति । अन्वयेऽनेवेति चेन्न
 तस्यापि आन्वयभजनव्यजननिवामकस्यावयवात्त्वे तस्यापि यैवं
 वैयर्थ्यमित्यधिकापरिचयस्यने निवमानुवपत्तिः । अधिकापरिचयस्यने
 च पूर्वपूर्ववैयर्थ्यं प्रसङ्ग इति श्रुतत्वं व्यसनमापद्येत परस्परेऽव पर-
 स्परास्य निवामकत्वमिति चेत् अन्योन्यान्वयिजायचांयपि परस्परा-
 कर्तृभावभाववत्त्वात् सुखीकृतं ततो हास्यामकोपगतं भ्रूयादयोपि
 तद्धि वननुवपत्त्या इति चेन्नैवंत्यं यदि कोऽपि ह्येत्येति तदा नह
 समिष्टमन्त्रात् प्रजाजीकृतं स्यात् । अथ वक्तव्यादयत् तस्याध्या-
 दनाध्यादं वा अन्ये च क्वचिन्निष्ठप्रत्ययं कुर्व्यात् विशेषाभावात् ।
 आद्ये तदाध्यादत्वं वाच्यं सङ्गस्येव वाङ्मयं तस्य येन सर्वं वक्तव्यमिति
 वक्तव्यव्यवहारिणो तत्तान्तरमन्त्रदेव वक्तव्येऽनेन विमेषाध्यादा-
 न्तरं आध्यादप्रत्ययव्यवहारोति चेन्न कान्तिप्रसङ्गात् । यथा विवा-
 दवत्तत्वं तत्त्वयोक्तान्तिप्रत्ययेव स्यात् उद्देशाध्यायसर्वा भेदकत्वान्न
 प्रत्ययव्यवहारप्रसङ्गे विनाप्याध्यादाधैवभावं आभावकत्वस्येन निवामकत्वं
 भवित्येति । यथा विवदविषयविभावेनार्थज्ञानयोदिति चेन्न सभाष-
 कत्ववत्त्वं निवामकत्वात् । वक्तव्यादिति च विवदविषयविभावं कोऽपि

बहुं न ज्ञयते । तथाहि कः पुनर्ज्ञानदेर्घटादिना विनयविशेषि
 भावः प्रज्ञाज्ञस्य सतस्तदीयतामात्रस्यः स्वभावविशेष इति चेन्न इत्या-
 दिविषयाज्ञापनात् । विनयिव्यति चेन्न तत्त्वस्यैव निष्प्रमाणात् ।
 किञ्च स्वभावः स्वभावो वा स्वाभा वा तस्य विनयितः । आद्ये ज्ञान
 स्वादिकं वा साधारणमसौ तत्तद्गुणान्वितो वा कश्चित् । आद्ये
 साधारणाज्ञ विनयितस्तदीयतामात्रस्यत्वसम्भवः । द्वितीये तु प्रति-
 विषयं स्वाकृतज्ञानभर्त्सनीकारे वचनं भक्तिभेदेन साकारवादस्वी-
 कारः । किञ्च नासौ चर्मा उपदेशान्तराधीनो विनयभूतघटपटादि
 व्यतिरिक्तोपाधिप्रसीत्यपेक्षाप्रसङ्गात् । अथ घटादिरेव तथा स्वतन्त्र-
 स्वात् तथापि स तथात्वे नातिप्रसङ्गात् । नापि जातिरूपः क्वचिद्घट
 मात्रघटमात्रज्ञानव्रततया पृथग्व्यभिन्नौ सत्त्वां घटपटविषयैकज्ञाने
 सङ्गत्वस्थित्या जातिसङ्करप्रसङ्गात् । प्रतिविषयं ज्ञानभेदविषये वि-
 शिष्टज्ञानानुपपत्तेः स्वभूतविनयमात्रानुपपत्तेः प्रत्येकोक्तिस्वव्यापारस्या
 भावप्रसङ्गात् । अथ जातिसङ्करोऽपीक्यते तथापि स स्व विनयेन
 घटज्ञानत्वादस्त्विति विनयासिद्धिः । अथ दिव्येवापि सम्बन्धप्रति-
 भासनात् सोऽपीक्यते न तस्यैव सम्बन्धस्य विचार्यमात्रत्वात् स इवा
 साविति चेन्न तदैकात् ज्ञानार्थसाधारणविवर्तनीयापत्तेः । संयोग
 प्रविष्टवत् विनयित्वं तत् अर्थं तु विनयत्वस्य इति चेन्न सैव हि
 ज्ञातता स्यात् स न भिराकश्चित् । द्वितीये च स्वाभा घटपटज्ञान
 कस्तीनामिव घटज्ञानकस्तीनां स्वाकृत इति वस्तुविषयविनयितान्नोक्त
 दानुगतमुदितव्यादभङ्गप्रसङ्गः । किञ्च तदीयताज्ञानस्य स्वभाव
 इति वचनं विचार्यतर्हति । तदिति वाच्यविषयतामर्थः सम्बन्धितवत्
 स प्रत्ययकारणः तदेवदन्त्योक्तविशिष्टम् उभयं ज्ञानस्य स्वभाव इति
 नृवायेन विनयो विज्ञानस्य स्वभाव इत्युक्तं भवतीति साधु विज्ञान
 वादिविचारकप्रकारयोग्यसङ्करव्यतिरिक्तः । सम्बन्धमात्रं ज्ञानस्य वा
 भावो बहु विनयवत्त्वात् इति चेन्न विनयेनानुपादाने सम्बन्धमात्र

मिदं सर्वस्यैव स्यात् यतो न तावन्न कस्यचित्सम्बन्धसंस्वरप्रस-
ङ्गात् नापि मिथस्तस्य तादात्म्यापत्तेरुक्तत्वात् नियामकसम्बन्धः ।
कारणं नियामकमिति चेत् तेषां नियामकेन किं भवति तदीयत्वं तस्य
सम्बन्धश्चेति चेत् तदेव तदीयत्वं ज्ञानसम्भावभूतसम्बन्धसंस्वरप्रविष्ट-
मुत वद्विभूतं धर्मान्तरम् । यदि प्रथमः तच्छब्दार्थमिदं तर्हि संस्वर-
प्रविष्टइति ज्ञानविषयतोः स एवाभेदप्रसङ्गः । द्वितीये तु तस्य धर्मो-
न्तरस्य विषयेवाभेदः तच्छब्दार्थस्य विषयस्य विशेषस्य तदीयस-
त्त्वे विविष्टरूपे प्रविष्टस्य स्वीकृतधर्मान्तरसम्भवनत्वात् निरुक्तत्वात् ।
अस्तु अतो धर्मो विषयाभिन्नइति चेत् तथापि किमसौ स्वीकृतेन
सम्भावसम्बन्धे सम्बन्धो न वा न चेत् तद्विज्ञानं न कस्यचित्सम्बन्धि
स्यात् सम्बन्धेन किं सम्बन्धान्तरेण चाहो सम्भावसम्बन्धमैवास्मै
ज्ञानात्मकसम्बन्धसम्बन्धीयः । चाहो तत्राप्येवं प्रसङ्गे यस्या भयेन स
भावसम्बन्धः स्वीकृतः सा तदस्यैवानवस्था द्वितीयमेतत् ज्ञानात्मक
सम्बन्धसम्बन्धीय इत्यत्र विविष्टरूपे ज्ञानरूपमपि विशेषकं प्रविष्ट-
मिति पूर्वोक्तसम्बन्धावेनाधुनोक्तत्वात्वेन न ज्ञानस्यैवैव इत्यमपि स्वी-
कृतेति वास्तविकभेदनाभेद ज्ञानगोचरयोरेव स्वीकारइति । एतेना-
न्वयापि सम्भावसम्बन्धः प्रत्याख्यातव्यः । ज्ञानीयकसाधारणं विषयत्वं
तदस्यैव विषयित्वमपि दुष्टम् । तथाहि ज्ञानीयं यत्वं ज्ञातता
न व्यवहारो वा स्यात् । चाहो अतीतानागतधीनसाधारणत्वात्तिः
नच तत्रैव प्रत्यक्षमने किं नियामकमिति प्रयोजकमनुमतं अन्वयि-
त्वं तथात्वे वा तदेव विषयत्वमस्तु व्यवहारश्च करार्यमादि र्द्येदं स
न सार्वत्रिकः साकारैवकान्ध्यापीत्यतिव्यापकः यदीष्टादिस्मृता
धारत्वमात्मनइति घटासंघातिव्यतिरेकत्वस्य तद्विषयत्वमेवापेक्षते ।
यद्यप्येष्टा नाम व्यवहारं नानुभवमेव तत्पक्षे कथं मेयेष्टास्तेष्टाभ्ये-
क्षते ज्ञानादिव्यवहारज्ञानानामेव कथं न निर्भिन्नत्वत्वं प्रसज्यते ।
अथ सर्वत्र ज्ञानादिव्यवहारोक्तमः तदा व्यवहारज्ञानेरेवमुक्तं

यस्य स्यात् । एतेन तत्सम्बन्धत्वं यदुच्यते तद्व्यतिरेकस्य कारणानुसृत्य
 स्वभावं यद्विज्ञानं तत्तस्य विषयः तद्वत्त्वं विवक्षितमिति तदपि प्राप्तु-
 मर्थं नातिवर्तते । अथोच्यते यद्यर्थो वस्तुं संविदि भासते
 तदेव स एवमेति वेद्यावेद्यास्य चक्षुःमिति तदपि न विद्मः । वस्तुं
 संविदीति किं सन्निधिरक्षन्त्यस्य विषयः अथ सम्बन्धिसाधनम् ।
 भावः घटादेस्तद्विचरकत्वानुपपत्तेनाद्यायमात् यद्यप्यस्या निर्बन्ध-
 नीयत्वानुपपत्तिरिति । द्वितीयस्याप्यनिरूपितः कथं निरूप्यः
 स्यात् वेपरीत्यापराधः । तृतीयस्यातिव्यापकः कारकादेरपि तत्सम्ब-
 न्धित्वात् ज्ञानाकारकत्वावभासमात्रत्वात् । तथैव संविदा भासमात्र-
 मिति चेन्न भासमानत्वस्यैव निरूप्यमात्रत्वात् । तद्विरुद्धत्वात्तद्वत्त्वस्य
 यस्यां संविदि प्रकाशमानायां वस्तुत्वावयवेति चेन्न प्रकाशमानताया
 एव निरूप्यमात्रत्वात् । सामान्यतोविषयत्वे सिद्धे विशेषतो विषय-
 मिधानमिति चेन्न सर्वथा विशेषानुपपत्तिद्वारा सामान्यानुपपत्तौ
 तद्विचरकमात्रस्यापि सन्दिग्धत्वात् । आगकारार्थरक्षणे चेतुरेव
 विवचयति चेन्न आकारस्य केवार्थित्वमिति विनिश्चयमशक्यत्वात् ।
 नञ्कारस्तोच्चान्तरूपमादधः तच्च तथोत्पन्नानि कारकानि प्रत्येक-
 मेव समर्थानीति कथं तेषु विशेषं विनिश्चयशक्यमिति यद्यपि सत्त्वस-
 मर्थं हेतुन विधानमस्ति तथापि स्फुटत्वाद्भुटस्यानुविधानमिति तदेव
 तदाकारप्रयोजकमित्यत इति चेन्न समस्तकारकान्तरानुविधानवतो
 घटानुविधानस्य प्रमादिकत्वाविशेषेण किं स्फुटत्वाद्भुटत्वाभ्यां
 स्यात् । स्फुटानुविधानमादायैव विषयनिर्दिष्टं कुर्यादिति चेन्न सर्व-
 हेतुन विधानस्य आगतः स्फुटत्वात् । दृश्यमात्रमनुविधानं यद्येति
 चेन्न दत्तोत्तरत्वात् दृश्यमात्रतैव न विषयता अनिर्बन्धनात् तन्मोप-
 दर्शना ज्ञानकर्तृत्वमित्यपि न ज्ञानेन कर्मकः सत्त्वस्य निर्बन्धना-
 त्वात् तद्विचरिभक्त्येवार्थमिदमेव ज्ञानतावादे न कृत्यः विना सम्बन्ध-

न्तरं तद्विशेषव्यञ्जानं न विद्यते। तेन विना सम्प्रत्ययान्तरं ज्ञानविशेष्यं
 विषयः विशेष्यत्वेनं तद्विशिष्टनामकं तत्त्वान्तरं प्रकृतं धर्मं गृह्णा-
 तीति। अत्रोच्यते बहुवचनेन गृह्णातीत्येतावन्मात्रमेव विवक्षितं गृह्ण-
 त्वेवेति वा। आद्ये दृष्टस्यापि विशेष्यत्वापात्तं तद्वत्स्यापि सत्त्वादे-
 र्धर्मस्य गृह्यतात्। नापरः सम्भवति हि अभिचारिणोद्धमस्य
 विशिष्टमूलादिविशेषकं तद्विशिष्टं तत्त्वान्तरं नच विशेष्यस्य
 धर्मं अभिचारितां गृह्णाति त्रिष्योर्द्धा निरतगानिविशिष्टस्याविशिष्ट-
 मूलात् विशेषकं नच अधामूतस्य अभिचारिता धर्म इत्युच्यते। नैवम्
 प्रथमविशिष्टः किं अभिचारी न वा आद्ये सख्ये दोषः द्वितीये
 विशेषकान्तरान्तर्भवैवधर्मं प्रथमविशिष्टस्य न तदोपावसरः। अथ
 यद्वर्त्तमानविशिष्टस्य तद्विशेषकं तद्वर्त्तमानं गृह्णाति न सर्वत्र नच अभि-
 चारिताविशिष्टस्य तानि विशेषयामीति चेन्न तत् किं धूमनाचं न
 अभिचारि तत्रच अभिचारिताविशिष्टस्यैव तस्य तानि। तथा भवतु
 अभिचारिताविशिष्टस्य तद्विशेषकं परं सा न विशेष्यकोटिरिति
 चेन्न अद्यापि विशेष्यव्यञ्जनात्। किंच तद्विशेषकमिति तत्त्वन्वयिनाचं
 वा विशेष्यव्यञ्जनात् वा सम्बन्धि। आद्योऽतिप्रसङ्गः। द्वितीये तु तद्येवा-
 न्धोऽन्यथादि किंच विशेष्यत्वसङ्गो सत्प्रकृतोद्धमस्य गृह्णाति न
 वा आद्ये अविवक्षितः। द्वितीये गृह्णात्येवेति निवर्त्तोऽसिद्धः। किंच
 तत्त्वमवाप्यज्ञानस्येव न भवति तत्त्वमवायस्य ज्ञानं विशेषकं सम्बन्ध-
 मन्तरैरेव नच विषयः। नच गुरुगुण्यादिविशेषकविशेष्यभावे यः
 सम्बन्धान्तरमन्तरैरेत्युक्ता व्यवच्छेद्यतां गीतः सत्यवायं समवायइति
 कथं न व्यवच्छेद्यतां प्रतिपत्त्यनेन ततोऽन तस्यैव विशेष्यविशेष्य
 भावादन्तरव्यतिरिक्तिरिति तस्मात् सम्बन्धमन्तरैव ज्ञानं विशेषकं
 यत्येव तत् ज्ञानं सम्बन्धमन्तरैव सम्भावतश्च यथार्थस्य विशेषकं
 तथा समवायस्यापीति न कश्चिद्विशेषइति साधून् मत्त्वमवायो ज्ञान-
 स्येव ज्ञानविषयता समवायस्य स्यादिति। नच तच्च सत्यं सम-

वायुः समस्तः अत्रापि विशेषविवेकस्यैव सम्भवत्वात् । नासौ सम्-
न्निहोऽन्यत्वादृशस्य व्यवच्छेद इति चेन्न समवायेति तुल्यत्वात् अथैव
समवाये व्यवच्छेद्येते इति चेन्न तथापि ज्ञानाभावेति प्रसङ्गात् । न
तत्र ज्ञानं विशेष्यं किन्तु ज्ञानमिति चेन्न अतीतानामस्तथेदविषय
त्वापत्तेः । भावे चित्तेयमिति चेन्न अभावस्य विषयत्वापत्तात् ज्ञाना
दन्वत्तानीयस्य यत्कारणादि तत्रापि प्रसङ्ग इति ■ विच्छेदेन ।

ननु ज्ञानाकारतायां गोचरस्य नास्त्येव ज्ञानगोचरयोर्भेदः
प्रतीतिविरोधात् भेदमनिवृत्ता न स प्रतिषेद्धमप्यनङ्ग इति । वस्तु-
त्वाहिं कोऽसौ भेदोक्तम् । स हि स्वल्पं वा स्यात् इतरेतराभावे वा
धर्मान्तरं वा । नासौ भिन्ने अभिन्नमानुषपत्तिप्रसङ्गात् ज्ञानादपि
धर्मिस्वरूपावगाहनात् । अन्यथा कस्याभेदं सा भ्रान्तिरिति चेत् ।
ननु निःसन्देहितेन व्यवस्थिते तदुदाहरणस्यो नावाधारेऽन्य एवा-
वगारादप्यने येन त्वादप्यने ते भेदेनैव भ्रान्तिरिति चेन्न तदवगार-
नेच्छास्त्वावयवितया विध्यमते । मैत्रम् तेषामनुदाहरणीकतयात् ।
अतस्मिन् सवयवमिति प्रत्यभिज्ञाभावाद्यर्थानां दृष्टान्तत्वेनेत्याह
तत्रापि धर्मान्तरादोषाभ्युपगमे तादात्म्याभावस्य संसर्गाभावप्रवेशा-
पत्तेः । नचैवमप्येवमेव तत्रापि स्वल्पभेदपक्षे तत्राभेदस्य धर्म-
स्याप्यनङ्गारोपत्वात् । नापि द्वितीयः प्रतीतावन्तीत्यामयप्रसङ्गात् ।
प्रतिधोगिरूपत्वेनाप्रतीतावधिकारव्यप्रतीतिः अधिकारव्यभावत्वेना-
सृतेनाप्रतिधोगिरूपत्वेन तदङ्गत्वात्कारणमतः स्वेतरेतराभ्यवदिति चेत्
मैत्रम् एवं हि सति कुम्भः पटो न भवतीत्यत्र यथैव तस्याभावस्य
प्रतिधोगिरूपत्वा पटो निविध्यते तथा कुम्भेऽपीति सोऽपि कुम्भात्म-
तया निविध्यः प्रसज्यते वस्तुतेऽन्योन्वामावस्य कुम्भप्रतिधोगिरूपे
कुम्भस्यापटत्वनिरूपकत्वात् कुम्भस्य प्रतिधोगिता नापेक्षते किन्ना-
वयवतेवेति कुम्भाप्रतिषेधः । पटस्य तु प्रतिधोगितैवापेक्षते नत्वा
अवयवतेति कुम्भवत् पटस्यापि न संयच्छादिति । वस्तुपान्तेत्यामय

सौभयप्रतियोगिता तथाप्यन्वा कुम्भाभ्यन्तरं कान्था पठाक्यता कान्था
कुम्भप्रतियोगिता कान्था पठप्रतियोगिता तेनान्वोन्वाभावस्योभयप्रति-
योगिभावो योभयान्वितत्वे च नोभयोरपि संयुज्जप्रतियोगिनिरोधा-
र्थम् । नापि च प्रतियोगित्वस्यानुयोगिनोभेदेऽप्यजीवनेऽन्वेत्याशया
न्युपजीवने च कान्थादपि भेदग्रहादपि प्रसज्येत । यतः कार्यभावात्
प्रतियोगिता अनुभूयमानस्य चाक्यतेति इतावन्वाच्यमेतत्ते कान्था-
दपि भेदग्रहानापत्तिः । नचैवं कश्चाद्यमित्यत्रापि भेदग्रहप्रसङ्गः
शाक्यतत्त्वस्यासम्भवात् विभेदादिति । नैवं तथाहि किमधिकरक-
प्रतीति रधिरण्यतया प्रतीतिः उत वस्तुगत्या अधिकरकस्य स्वरूपेण
सा विवक्षिता । आद्ये किं मायाधिकरकतया घटादौ प्रतीतिस्य
कारणं न तावन्वेत्याभावाधिकरकतया दृष्टाप्रतीतौ दृष्टाधिकरक-
ताया इव तदप्रतीतौ तदधिकरकतायाः प्रत्येतुं पूर्वमशक्यत्वात्
विशिष्टप्रतीत्या विशेषस्यावशोक्त्येवञ्चात् विशिष्टस्य च विशेषक-
व्यतिष्ठमूर्तित्वात् । नापि यस्य कस्यचिदधिकरकतया प्रतीतिस्तत्
कारणं यत्र भिन्ने कभेदकमस्तु न चर्म्मिकाः सत्ताद्याधारतया प्रतीता
वपि तदनुत्पत्तेः । न तथाप्याप्तदुत्यसि । अपि तु प्रतियोगिस्मृति
सहितात् सा च तदा नास्तीति तदनुत्पत्तिरिति चेन्न प्रतियोगिस्मृति
रपि किं प्रतियोगितया स्मृतिः उत वस्तुगत्या प्रतियोगिनः स्वरूपे-
त्येति विवक्ष्यतात् । आद्ये किमन्वेत्याभावप्रतियोगितया यस्य कस्य
चित् प्रतियोगितया वा । नाशः कान्थोन्वाभावाप्रतीतौ तदनुपपत्तेः
पूर्वकत् । नापि द्वितीयः तस्य वस्तुगत्या भिन्नस्याभिन्नतया व्यमविषयी-
कृतस्य लदेष्टेतरदेष्टादावसत्त्वेन प्रतीयमानत्वे साभासप्रतियोगितया
प्रतीतत्वान्वोन्वाभावप्रतीकानुत्पत्तेः । प्रतियोग्यनुभूतिः सा न श्रूति
रिति चेन्न श्रुतिवस्याप्रयोजकत्वात् अन्तयानुभूयमानस्योन्वा-
भावाप्रतीतिप्रसङ्गात् । अथान्तरा श्रुतिवस्त्यनवा नान्वोन्वात्माना-
विमर्शित्वानभयव्यतिथया प्रतीयकत्वेति वा श्रुतिवस्य योऽसौ तत्र

मासीत्येवमिति स्वार्थमात्राभावप्रतियोगिकत्वेऽपि वस्तुतया भिन्न-
स्याभिन्नतया अभेदोक्तिस्त्वमानस्यान्येऽन्याभावप्रतीत्यनुदयात् । दोषा
भावोऽपि हेतुः स अभेदाद्वरमे मासीति चेन्न पूर्ववृत्ते स्मृतिमता
ततो वस्तुतया न्यस्येवान्तरवृत्तस्य पूर्ववृत्तात् भिन्नमभिधेयं वेति अत्रि-
कपितस्यापि सम्भवेन तनेतदेतदाभावमुद्धापयेत् । बुधतयवेति चेन्न
यथातथ संग्रहस्य दर्शनात् विशेषधीरपि तत्र हेतुरिति चेन्न वि-
शेषत्वस्यान्येऽन्याभावनिरूपणं विना दुर्निरूप्यतात् । एतेन वस्तुतया
प्रतियोगिनः स्वरूपेण स्मृतिः सङ्गकारिकीत्यपि शुद्धसम्बन्धस्याधि-
कारकस्य स्वरूपेण प्रतीतिरित्यपि भिन्नस्याभिन्नतया प्रतीयमानस्या-
न्येऽन्याभाववक्तव्या राश्याप्रसङ्गात् । नापि तृतीयः स्वभावस्य निर्द-
र्शकताप्रपञ्चे तस्य विश्वभिन्नत्वप्रसङ्गो विश्वस्याप्यभावकप्रपञ्चे निर्द-
र्शकतया धर्मकज्ञानान्येऽन्याभावविरुद्धस्य हेतुकत्वापत्तेः स्वभावे
धर्माभावात् । स्वरूपमेव भेद इति चेत् योऽसौ भेद सात्त्व सात्त्वा
स किं कस्मादपि भेदः उत निष्प्रतियोगिकस्य न तान्निष्प्रतियोगिक
स्य प्रमाणाभिनेनासम्भवप्रसङ्गात् । योऽसौ भेदकवहारेऽस्ति स
कस्मादपि न नीलवह्वारवन्निष्प्रतियोगिकः स च निष्प्रतियोगिको
भोपपद्यते निष्प्रतियोगिकोऽपि वा यद्यप्ये सप्रतियोगिककवहारे क-
रोति प्रतियोगिनिर्गमो न स्यादिति कस्मादपि भेदकवहारे कुर्वाणः ।
कस्माद्भेदः कथं सम्भवतीति चेत् तत् किं भिन्नाद्भेदः अन्येवमनवस्था
स्यात् नापि प्रथमः कस्मिन् हि तद्यस्मादसौ भेदः न तावत्सर्वज्ञात्
क्षान्तोऽपि भेदप्रसङ्गात् । नापि घटादेः घटादिना सङ्ग तस्यान्वयवधि
मद्भावे योऽसौ सङ्गर्धान्तरं वा स्यात् स्वरूपमेव वा । आद्ये तस्यापि
भेदावधित्वेन तत्प्राप्त्यनुरोधे यद्ये तदेवोक्तमनवस्था स्यात् । अथ
तत्र स्वरूपमेव तर्हि प्रथमस्य तत्ताभावे प्रथमः द्विजिनस्यति प्रथ-
ममवयव स्वरूपं वाच्यं तदपि न तथाहि यदि घटादिभिः सादृशं अवयव
वधिमन्त्रयः सम्बन्धोऽस्य स्वरूपं प्रतियोगिना सादृशं तत्ताभावकवह-

स्यास्य निषेधनिषेधभावकत्वात् सम्बन्धः स्वरूपं न स्यात् स्वरूपस्यैव
 त्वात् । अत्रयोश्च सम्बन्धोर्भिन्नत्वात् नहि सदेव प्रतियोगिनः सका-
 शाद्विज्ञत्वं तदेव तन्निषेधत्वमिति सम्भवति ततो व्यतिरिक्तत्वात् नि-
 षेधसाधारकत्वात् निषेधनिषेधभावस्य नियतव्यपेक्षत्वादिति एवं
 कार्यकारणभावादौ सभावसम्बन्धान्तरेपि बाधो ऊहनीयस्यान्यत्रापि
 स्वरूपभेददोषद्वयः । किञ्च धर्मान्तरं भेददति ब्रुवतः कोऽभिसन्धिः
 किं घटत्वादयश्च भेदः उत भेदो नामान्तरवैकः कश्चिदुक्तः । आद्ये
 घटत्वादीनां सप्रतियोगिकत्वप्रसङ्गः भेदस्य सप्रतियोगिकत्वात् नच
 घटत्वादयस्तथा पटाद्यपेक्षतयैव प्रतीतेः । यदा पटाद्यपेक्षया प्रती-
 यते तदा भेदश्चनह्यारं कुर्वन्तीति चेन्न प्रतीतेः कस्य पटाद्यपेक्षेति
 बाधो किं घटत्वादेवत धर्मस्य कस्यचित् । आद्ये पटाद्यपेक्षामन्त-
 रेव घटत्वप्रतीत्यनुत्पत्तिप्रसङ्गः । नहि यदन्तरेव यदुत्पद्यते तत्तत्
 कारणं नाम वज्राविवाःनन्तरजातिभेदे कारणभेदस्य चरितार्थमित्यु-
 मशक्यत्वात् । साक्षात्कारित्वादिका सह परापरभावानुपपत्तेः जात्योः
 परापरत्वसङ्गत्वेति श्रुतामपि मते पञ्चम्यावधिभावः प्रतिपाद्यमानः
 केन सममन्वितात् घटत्वस्यावधिघटितत्वे तथैव परं प्रतीत्यापत्तेः ।
 तदुक्तस्य तत्रात्वमिति चेन्न तथाहि न द्वितीयः सत्यं सापेक्षप्रतिपत्ति
 भेदो ननु घटत्वादिः । घटत्वादेष्व स भेदः स्यात् तदुक्तकत्वात्
 घटादेस्तु भेदपर्यन्तयोः तदभिधानमसङ्कृतं कथमिदं भिन्नैरनुगतव्यव-
 हारः स्यात् । तथापि तथा सति वा किञ्च तैरेव सदादिशब्दहारः
 स्यात् । नापि द्वितीयः व्यभुपगमात् सतपदाऽर्थात्मन्यभेदप्रसङ्गात्
 स्वात्मनोऽन्यत्वं तद्व्याप्तमनुपपत्तेः ईदृजाद्योपाध्यानाङ्गवैचित्र्या
 आत्मा समर्थने सर्वोपाधुपधानानां जात्यैव समर्थनं स्यात् । ननु
 घटत्वादयश्च भेदः घटत्वादिव्यावाविधेरेपि च प्रतियोगिज्ञानसह-
 कारिवशादिविषयवहारादप्यनिरिति न व्यवहारसत्यत्वाच्च बाध-
 वानुगतविशेषस्यावश्यकीकर्तव्यत्वे तथैव प्रत्यनुयोजानुवृत्तेः । अतस्त

भेदपरम्पराभ्युपगमे तत्क्रमबोधतायां प्रतीत्यप्यवसानात् । तद्युग
पञ्चायतावामनन्तं सहस्रतया कस्यचिदस्य भेदस्यान्वदीयतयापि
ग्रहणसम्भवादिना सर्वत्र प्रामाण्यानाम्नासप्रसङ्गात् सर्वप्रतीतिं
नियमाङ्गीकारे चाप्रतीतसत्ये प्रमाणाभावात् । जिज्ञासायां तस्य
तस्यापि क्षेत्रे तदङ्गीनां भेदवृत्तिवत्तदर्थव्यनुगतत्वस्याप्यनुपपत्त्या
तस्यैकजात्यानुपपत्तये तद्वेदेति तदङ्गीकारे परस्परद्वन्द्वान्वयिभाव
प्रसङ्गात् । एवं सत्तादोनामानन्त्यङ्गीकारे द्रष्टव्यम् । किञ्च घटत्वादे
र्भेदत्वेऽवधिभूतघटत्वादिसापेक्षप्रतिपत्तिजतायां घटत्ववत् घटत्व
स्यापि भेदरूपस्य भेदावधिप्रतिपत्तिसापेक्षतयाऽवधेः घटत्वादित्वेन
घटत्वदिप्रतीत्यपेक्षायामन्योन्याश्रयत्वप्रसङ्गः । भेदरूपत्वे घटत्वादे
रवधिपेक्षा न तु स्वरूपमात्रप्रतिपत्तौ स्वरूपमात्रेण चावधिपेक्षा तत्
कुतश्चमिति चेन्न भेदरूपता यदि तस्य स्मृतैव तदा स्वरूपमात्रप्रति
पत्तौ नावधिपेक्षति शून्यश्च नवनम् । व्यथ धर्मान्कारं तदा स्वरूप
भेदोऽस्तु कृतं तदसत्ता घटत्वादेर्भेदरूपतेति प्रक्रियाकल्पनम् । अस्तु
सत्य धर्मान्कारं भेदवति चेन्न दृष्टत्वात् । अथापि स्वरूपादिभय
मिदं भेदवति कथं सङ्गच्छते तद्व्यवहारस्यैवाकारस्य नानागिनितस्यै
गोत्याद्यनुगतः कारप्रतीतिरपि कथमेकगिनितसिद्धौ प्रामाण्यं अभि
चाशत् । सामान्यविशेषैरेव परसामान्यवृत्तिव्यवहारोपपत्तौ तत्कल्प
नानुपपत्तेः । किञ्च भेदे भेदान्तरमस्ति न वा आद्योऽनवस्था द्वितीये
तदभाववत्त्वात् धर्मिण्येव तत्रवेशात् । भेदसम्भावत्वात् स्वात्मन्यपि
स्वयमेव तद्व्यवहारमयं करोति सत्तेन तद्व्यवहारमिति चेन्न यदि स-
त्ताऽभिन्नः सभेदवति च स्वत्वादित्यवधेयावधिभावसङ्गः स्वयं भेदो
ऽन्यस्याच्च स्वस्य तदास्य भेदस्य स्वात्मप्रतियोगित्वेन स्वात्मबलमेव चा-
ङ्गीकारे सत्तादपि स्वयं भिन्नः किं नाङ्गीक्रियते विरोधाभावात् ।
स्तीक्रियेताव्येवं यदि तथाप्रतीतिव्यवहारोऽपि स्यादिति चेन्न कस्यपि
शब्दाभासादेस्तथा प्रतीतिराभाससङ्गत्वव्यवहारश्च । सत्यो प्रतीति

अथवाहौ स्वीकारकारणं नच तौ साधनद्वय सत्ताद्देहविवक्षौ स
इति चेन्न साक्षात्संस्पर्शाधिकारव्यवस्थित्येवमिति तर्हि न सत्ता प्रतीतिः
सम्भवति न वा स्वव्यापकत्वमिति नङ्गीकुर्ये । न दयं साक्षात्
साधनद्वयं सावधिर्वैलभ्युपगमः किन्तु धर्मान्तरे तत्प्रतियोगिके
तदाकारे वा स्वीकृते यौ बुद्धिस्वव्यापारोपपद्येते तावन्नवस्थाभया
धर्मान्तरमन्तरेणैव समावाह्येः करोतीति नूनमिति चेत् तद्व्यव-
वाहरी प्रतीतिर्धर्मान्तरविवक्षा तादृशेवात्र विना धर्मान्तरमृत्युद्यत
इति नान्ता स्यात् । यस्य च स्वभावस्य नरोमेदृशी सा जायते स
देवः स्यात् यथा सत्यरजते रजतप्रसीतीरजतत्वादुत्पत्तिं अन्यत्र विना
रजतत्वं जायमाना भ्रान्ता सा भवति । यस्य च सामर्थ्यात् सा
तादृशी जायते स देव इत्युच्यते तत्र रजतत्वं नास्ति यत्र धर्मि
रप्येवमिदं सत्यं सत्यवचनमिति चेत् । नैवम् । भिन्नप्रतीतिर्विचित्र
विवक्षा भेदतदात्म्यरूपोभयवस्तुविवक्षान्तरं तादृशी सत्ताङ्गीकृता
ततो मातृजाप्यन्तुनाद्यां इह जायमाना वा यदि त्वयं विषयं नाङ्गी-
कुरुते तदा शक्येऽपि भ्रान्तत्वं दुर्वारम् अथाङ्गीकुरुते अनवस्था
प्रसङ्गः । अथ तदुभयविवक्ष्यतिरेकेणैव साच सत्ताङ्गीकृत्य तर्हि-
तोऽन्वाह्यविवक्षा मिथ्या स्यादित्यर्थं पक्षवेन ।

यत्तु सचेत्युक्तं तत्पटवमवोदाहरणमनुहरति यत् । सत्ताङ्ग्य-
मुना दृष्टवेलाकाभिः खण्डनीयाः । यत्तु नरमिधीयते किमेतैर्भेद
खण्डनवादिभिरभिहितं भवति त्रिं भेदत्रयमेव नास्ति तदपि चा-
नित्यम् अनित्यमपि वा निर्हेतुकं सचेतुकमपि वा निर्विषयं सविषय-
मपि वा वाच्यमानविवक्षम् । तत्र प्रथमं सर्वतोविरोधादनुपपत्तिः ।
द्वितीयं सुषुप्तप्रवृत्तानुरोधादुपेक्षणीयः । तृतीयोविरोधाद्देहः ।
चतुर्थं भेदोपेक्षादेवत्याज्यः । पञ्चमश्चिन्तते किमेतेऽन्यतमो विषयः
तदर्थो वा द्वितीये किमेतामिर्वाधिकारानुपपत्तिभिस्तस्य वाच्यते
यं हि पौरुषदाधेन खल्लमयं मातृजनितम् । अथाङ्ग्यमाका-

तथापि यदि धर्मान्तरमेवेति तत्र च दधानवत्त्वान्निवा तदधिकः
 प्रवाहस्तथाव्यतां तस्य कुतश्च (जः) ननु नववत्त्वान्निभासमानमेवैव निवर्त
 यति किन्तु प्रवाहं परिहारयति अन्ये ज्ञानान्तरत्वात् । अचेतरेतत्प्रभा
 सेव भेदज्ञानमात्मनो कदापि ज्ञात्मानकः तेन हि भेदज्ञानमेव न
 ज्ञात् । अत्र च तत्ततोहेतुत्वात्तद्विषये ननु ज्ञानानि अयमहेतुत्वे
 क्षममेव निवर्तेत अविद्यावत्तादिति चेत् किञ्चात् ननु निमित्तोक्तेषां ज्ञा-
 नवन्निवृत्तिः तथा सति घटादयोपि कुट्टाद्यादिनिर्गोचराः अयमेव
 भवेद्युः । अथास्यान्वयदेव कथनतया तत्र तस्यैव कारणं यतो वतः
 कुतश्चित्तस्य ज्ञानं तत्र दुर्निश्चयमनोऽविद्येत्युक्तं इति विचारार्थः ।
 नात्र तर्हि विवादः नच तदपि दुर्निश्चयं प्रतियोगित्वेनाप्रतीक्षा-
 वन्निवृत्तत्वाभावत्वे नाधिकारव्यपत्तीतिः । अधिपत्यव्यवभावात्वे नास्त्युच्यते
 प्रतियोगित्वं किञ्चेतरेतत्प्रभासद्वयवत्त्वात्तद्विषयमिति निश्चयत्वात् । अथ
 सत्त्वमेव भेदप्रतिभासकं विषय इति तत्र च तथापि सत्त्वप्रयोग
 इवानुपपन्नः पक्षिणीयतां भेदेन तु किमपराहम् कोऽपि दृष्टव्य इति
 चेत् सत्यं नैमित्तिकत्वात् स्यात् न सत्त्वप्रतः नहि घटमात्रं घटमव-
 कोक्षयेत्यादौ भेदपदनपि प्रेक्षावानुपादत्ते वास्तव्यान्तु मूढप्रवेध
 नाथं घटः कुम्भ इति यन् सत्त्वप्रवेधेपि न दोषः तथापि कः परमार्थः ।
 तथावत् न तस्यपि घटस्य हि घटाद्यात्मना प्रतीतिः अघटाद्यात्मना
 न प्रतीतिरन्तेवैजिह्वाप्रतीतिरन्तेननुभवतिहम् । तत्राभावस्य प्रथम
 मात्रम् अभावान्तरधर्मान्तराभावात् सामान्यादिषु त्रिषु इयं धर्मा
 न्तराभावात् ज्ञादिनिषु चयं चयस्यापि सम्भवात् । भवति हि
 घटोऽयं न घटः तन्मुमयचेति तन्तोऽयं न रूपं सूरभिक्षेति यतिद्वयं
 नेतृत्वेपयं तिस्रं चेति । अथान्तु अन्तर्भेदस्य नाद्वयेनाप्रतीतौ
 प्रतीतिः इतरेतदाभासस्तत्राधितः समानाधिकारकानिमेधप्रत्ययः
 वैधर्मास्य तु विरोधः सन्निवृत्तस्यैवमविश्वरूपेणा दिमिति । अथो

यत्वे तथापि यत्नावसृष्टं किमेतेष्वन्यतमात्मास्य विधयः तदर्थोवेति
 यन्निर्णयनवादिनि शोभते नास्मासु प्रतिभासमानोऽयं भेदः कष्ट-
 पारिपञ्चान्तर्भावात्मन्तर्भावाभावां वा सदसत्त्वाभावां वा चान्येनापि
 धर्मेण येन केनचिद्विद्वच्चानोऽन्यथे स्मिरेणे च बाध्यतामेति तेन
 सर्वज्ञानिर्णयनीयवदिति नूनम् । एतच्च न केवलं भेदस्यापि तर्हि
 जगतएव चानिर्णयनीयवाद्भावे यथा तथोदितं प्राक् सद्व्युत्पन्नया-
 न्तमेत्यादि ज्ञेयगन्त्यान्तरदिश्वन्तम् तदपि न साधु यथा युक्तेऽत्र
 स्वीकारस्तथैव प्रवाहस्वीकारस्य दुर्भावत्वात् । तच्च यदि प्रवाह
 स्वीकारे तस्यान्तसाधकत्वं स्वीक्रियते एकस्वीकारेण स्यात् चावि-
 शिष्टकष्टवत्वात् अतएव प्रतिभासमानवादेस्वीकारद्वयव्युत्पन्न-
 एकप्रतिभासिकाया युक्तेः कर्मसाधारण्यात् । नहि प्रत्यक्षादेव ज्ञान-
 भासः प्रतिभासः प्रमाणं ज्ञानमागदेरित्यत्र युक्तिरनुपगमो वा न
 यानवस्थाप्रसङ्गिका युक्तिरनुमानादेरन्वा काम तर्कस्यापि स्वात्मव्य-
 त्तं सर्वज्ञानुभासकत्वावामापद्य दूषयन्नपि प्रवर्ततइति भवतएव
 व्युत्पादनात् चानोऽन्यस्याप्रसङ्गिकाया युक्तोद्भावो वास्तव्यः स्वस्त्यो
 वा स्वपक्षः । प्रवाहस्वीकारवदेकस्वीकारे ज्ञानवत्येति चेत् तत् कि-
 मन्ववस्थामभावविशिष्टावाकाशानुक्तेः साधकत्वं नश्यते एवं तर्हि
 द्वितीयमात्रस्वीकारे ज्ञानवत्येति द्वितीयस्वीकारप्रसङ्गः चेन्निति
 चेत् परार्द्धमन्वेत्तं प्रवाहस्वीकारं को वास्वित्ता नैतावन्नापेक्षं भुञ्जति
 भवान् परार्द्धादप्यधिकमेकादिकं किं नाभ्युपगम्यतइत्यपि मन्वता
 वल्लभमेव तथाच सैवानवत्येति चेत् सत्यं तस्यास्तु भयात् कीदृश
 मभ्युपगम्यतामिति निपुणं मन्वयामहे । द्वादशिकं परिष्वज्यतामिति
 चेत् एकविंशतान् कीदृशोऽनुग्रहः येनानवस्थाप्रवाहमित्येकाविंशेति
 द्वादशिकमुपेक्षितमेकस्तु दक्षितम् । द्वितीयमादायानवत्येति चेत्
 द्वितीयेषु यदि भवतोऽनुग्रहः स्यात् तृतीयमादायानवत्येत्यभिधाय
 सोऽपि दक्षितः स्यात् तावतौ च भवतोऽन्यत्रेवौ निःशेषत्वात् वत-

मानस्य मानसमस्ति तन्मात्रं न कल्याणोदयोर्लक्षणं । अथो गन्ता-
 न्तरप्रसङ्गिका न च युक्तिरस्ति तद्विषये वा ता मोक्षानि । तस्याप्य-
 स्माभिः सख्यनीवत्वात् वदप्येतेरेत्यादिनिस्तप्यादित्यन्तं तदव्ययं
 तथाहि इतरेतराभावज्ञानं भेदव्यवहारहेतुं भवति तस्य पक्षोन्नाप-
 पन्न आत्मत्वप्रसङ्गादित्येवं नुवाचस्य न विधिद्राष्टव्यमस्तं स्यात्
 प्रतियोगिरूपत्वेनेत्यादि समाधानं च प्रागेव दूषितम् । अथ सख्य-
 भेदेत्यादि न दोष इत्यन्तं वदुक्तं तच्चास्मदनुसृष्टोप-
 दृष्टव्यमिति चेन्न तत् । यदपि तथापि कस्यादि तिर्यक् चेत्यन्तं तदपि अर्थावर्तिमोक्ष-
 मांसि विभजनमनुहरति पक्षान्नस्याप्युक्तयुक्तग्राह्यादित्यस्य दर्शयितुं
 भवत्यन्ते न तद्विभागव्यवस्थितेरेवमन्तरनिश्चयात् । अथ सख्यभेदस्य
 सख्यभेदं तद् व्युत्पत्तिप्रतीतिः प्रतीतिरिति तदप्यवयवम् यदेकमेव
 वस्तु अस्या भिन्नमिति प्रतीयते तत्र तादृशेकस्यैकस्यैकवस्तुया
 प्रतीतिर्नास्ति नास्ति च प्रतीतिर्न सख्यभेद इत्यसिद्धाभिः । तादृ-
 श्येकस्यैकस्यैकान्तररूपभेदासङ्गीर्षोदाहरणार्थत्वात् प्रतीतिरस्यापि
 विधितेति चेत् सख्यप्रतीतिस्तथाप्यभ्यस्तत्वात् । अथ सख्यप्रमाणेन
 प्रतीयते वस्तु न तत्तादृशेकस्यैकस्यैकस्यैकवस्तुया वस्तुगत्या
 चैकमेव तत् तथापि स्वरूपकलाभेदः स्यात् नास्तीति हेतुमदाहरणं
 तद् व्युत्पत्तिप्रतीतिरिति चेत् प्रतीतिकलावयव-
 काशात् । भवति हि वस्तु त्वया तत्र दृष्टं तत् किमेकमेकं वेत्यनुसृष्टो
 नायं विधिबोध्यो अङ्गीतो निश्चासितो वा सख्यप्रमाणं प्रतीत्याह
 मुदासीनोऽभूवमित्यभिधानमिति । अतु तदपि अवयवं भेदव्यवस्था
 दपि तत् कथमुक्तदोषावतारमिति । नैवम् । एवं हि तादृशेकस्यैकस्यैक-
 प्रतीतिविधि व्यर्थं स्यात् । प्रतीतिमात्रं चक्षुषं वक्षुषं यन्ममेव तत्
 कलावयवमिति भिन्नमिति एकस्यैकस्यैकस्यैकस्यैकस्यैकस्यैकस्यैकस्यैकस्यैक-
 तादृशेकस्यैकस्यैकस्यैकस्यैकस्यैकस्यैकस्यैकस्यैकस्यैकस्यैकस्यैकस्यैक-
 विधिमिति चेत् तदाहि तदानुपपन्नवदामर्शवत् कथस्य कथस्य

भेदत्वे चाभावाच्चः सर्वकक्ष्यान्तं चक्षत्वाद् अन्योन्याभावत्वे चान्यो
 न्याभावः वैयर्थ्येनैवं वर्धयितरेतराभावस्य कक्षमभवाधितः समा
 नाधिकारयोगिमेव प्रत्ययः । एतदप्यन्योन्याभावस्य समानाधिकारकत्वादि
 भावावाः कथं कथमपि तात्पर्यं न वैयर्थ्येयि समावाधिकारकयोगिमेव
 कक्षमभवाधितयोऽन्योन्याभावइति सर्वत्रसामे समावाधिकारकइति किं
 नुत्याम्यः । उक्तैकाग्र्यः उक्तं तादात्म्यप्रतियोगिकाः उताधिकारकभूत
 भेदाव्यवधारितव्यविशेषकविशेषकभावव्यवस्थितप्रदाभिधेयः । उताम्यदेव ।
 तत्र न प्रथमः तुष्टिनमयूखे प्रियामुखे च न दूषतकक्षस्यापि
 कक्षमभवति प्रत्ययस्यापि दर्शनात् । तत्र मस्तुचम्ययोऽन्योन्याभावोऽ
 स्तीति चेन्न तस्य सर्वत्रेऽप्युक्तप्रत्ययस्य तदविशेषत्वात् मास्तु तद्विशयो
 तद्व्यवस्थितस्य तदविशयत्वेऽप्यदुक्तमिति चेत् कीदृशं तर्हि
 कक्षमं न तावत्समानाधिकारयोगो निषेधस्तत्प्रत्ययभेदस्य यो
 विभवः सोऽन्योन्याभावइति नापि कक्षोऽन्योन्याभावइति नापि
 वच समावाधिकारयोगिमेव प्रत्ययस्तत्र योऽस्ति सोऽन्योन्याभाव
 इत्यस्तु तदर्थस्य सर्वस्यान्योन्याभावत्वापातात् समावाधिकारक
 वैयर्थ्यं प्रसङ्गाच्च । एतेनैकमुदाहरकमादाय द्वितीयोऽपि निरुक्तः ।
 नापि तृतीयः तादात्म्यप्रतियोगिकान्वयतिरेकेण तत्प्रतियोगिकत्वस्य
 प्रत्येतुमशक्यतया तद्विषयप्रसङ्गात् तच्चाशङ्कं तथाहि तदेकत्वं वा
 भेदाभावे वा कक्षपन्यसम्भाषितं तस्य भेदलोपगमात् तद्विषय
 इत्येव तत्र वेति तादात्म्यसंज्ञयानवकाशप्रपञ्चेः । आद्येति संख्या
 विज्ञेयो वा प्रतीत्यारो वा । नाद्यः प्रतीत्यारो तदभावस्य प्रसङ्गात् प्रथमे
 कक्षे चार्थस्यैव कक्षमपि कक्षतादात्म्यप्रसङ्गात् । द्विजेनिसमस्तुत्यामे
 येकत्वे तदभावस्य प्रसङ्गात् कवाचिन्निष्ठावस्थमि च तादात्म्यं कथं
 कक्षमनाभावत्वेनैवैकत्वोक्तं इत्यर्थं विनिश्चयविधितकत्वात् । नापि
 द्वितीयः कक्षमपि सर्वत्रेऽप्युक्तप्रत्ययस्य तदविशेषत्वात् कक्षमभवाधितं चा-
 तादात्म्यप्रसङ्गात् । नापि द्वितीयः कक्षे भेदस्याभावो भवत्यन्योन्या

भावस्यैव स्यात् अन्योन्याभावस्य च तत्प्रतिषेधात्मकत्वात् । तेनाप्य
न्योन्याभावप्रतिषेधात्मका भवितव्या परस्परप्रतिषेधात्मकत्वात्प्रतिषेध
निषेधयोः तथाच सत्त्वन्वोन्वाभावप्रतीतिमन्तरेण तद्विषयकमन्तरेण
निषेधप्रतीतिसामेष्टत्वादिषेधबुद्धेरित्यन्योन्याभावः । नापि तुरीयः
निर्घटं भूतकमित्यत्रापि प्रसङ्गात् । नापि पक्षः समानाधिकरण
इति प्रतियोगिसमानाधिकरणोविनश्चित्तत्वादस्य विवेधोऽन्योन्या
भावः तत्प्रत्ययस्य तत्प्रत्ययमित्यस्याप्युक्तत्वात् भावात्मनाधिकरण
स्यान्योन्याभावस्य कुम्भः घटत्वं न भवतीत्यदेरप्युक्तत्वात् तन्वातीत्य
तथात्वस्य यं विशेषमन्योन्याभावमतमादाय स्यात्तदेव 'नक्तवीभक्त
समर्थमुपजीवमानस्य चक्षुःक्षेपेन्द्रासं' प्रत्यादिशति । नच तदपि
सम्भवत्यन्योन्याभावसंसर्गाभावभेदश्चक्षुःक्षेपे निरस्य त्वात् प्रकारा
न्तरस्य चासम्भवात् । नच घटः घटत्वं न भवतीत्ययमेवाभावः
घटत्वं घटो न भवतीत्येव श्व प्रतियोग्येणैव मयाच तथाभ्युपगमा
दिति क्वचित्प्रतियोगिसमानदेष्टत्वादपि चक्षुःक्षेपेतिरिति वाच्यं
तथापि प्रतियोग्येणैव तदत्यन्ताभावेऽप्यपक्षेः सादाभ्यवत् योज
स्यापि द्रष्टव्यविशेषादित्यातेः कासभेदेन च प्रागभावादेरपि प्रति
योगिसमानाधिकरणतयातिव्याप्तेः कालेणैव विशेषणं च तदन्योन्या
क्षतिरेकाद्यातेरिति । अदपि चर्मात्तरस्य चक्षुःक्षेपेति वैधर्म्यस्य तु
विरोधः स चैकधर्मसमावेशइति तदप्युक्तान्तमनसोभादितम् तथा
हि प्रमाद्यप्रमेययोर्भेदोक्ति न वा नयेत्तदभिधानपक्षीयत्वप्रसङ्गः किं
प्रागादित्या बुद्धिरित्युक्ते बुद्धिविषये गोचरप्रसङ्गश्च । नापि प्रयत्नः
कहि न तावत्स्वरूपकथाः यत्रस्याप्युभयभानदर्शनात् कतश्चा
न्योन्याभावोपि चर्मात्तरस्य तयोर्भेदः पश्चिन्नये यतोऽन्ये न अन्ये
तत्त्वमात्रमन्येन च तदेव प्रमेयमित्युच्यते तथाच कस्यचिदर्थस्य
नेष्टोक्त्युक्त्यापक्वं खेवं प्रमेयाच्च तुच्छाभावाद्यादिति यावन्म
नपि यदाम्ये कस्यचिदित्याकां विचारः ।

अमु मेदप्रतिपत्तेरुक्तत्वात्तद्वत्त्वस्यैव निवृत्तिसङ्गतिः । कारण
तत्साधारणं वस्तुत्वं यत् न वेत्ति सङ्गतिः सङ्गतिः मेदप्रतिपत्तिहेतुः । द्वितीयः
सङ्गतिः सङ्गतिः मेदोऽपि न उक्तत्वात्तद्वत्त्वस्यैव निवृत्तिसङ्गतिः । प्रतीतिरर्थसङ्गति
वर्तमानत्वाभावादिति । किं पुनस्तत्त्वत्वात् पूर्वभावितामिति चेन्न
विद्यमानवस्तुत्वानामपि कारणत्वप्रसङ्गात् । अथवहितपूर्वभाविता
मिति चेन्न व्यापारस्यैव कारणत्वप्रसङ्गात् व्यापारेण न व्यवधानमिति
चेन्न कारणकारणस्यापि कारणत्वप्रसङ्गात् । कारणत्वात्तद्वत्त्वत्वात्
नैवमिति चेन्न विना विशेषेणैव दुर्लभत्वात् यदिना यत् यं न
जनयति तत्तत्त्वान्तरव्यापारइति चेन्न सङ्गतिरित्यामि तथात्वं
प्रसङ्गात् । तत्त्वत्वमिति चेन्न तथापि कारणत्वव्यवस्थितो विशेषेणैव
इतिप्रसङ्गे । कथमपि विशेषेणैव । गगनादेः सर्वत्र कार्यं हेतुत्वप्रस
ङ्गात् । अथवाप्यसिद्धपूर्वभावितामिति चेन्न वस्तुत्वं हि कस्यादन्ते न
प्रकारेण विना सा न सिद्धिरिति यदि हि कार्यदन्ते न प्रकारेण न
निवृत्तिरुक्ता अस्ति । नहि कार्येण कारणं अन्यं नापि कार्यो
दन्ते न प्रकारेण न अस्ति । प्रत्यक्षादेरपि कारणत्वज्ञाने न खलु सर्वत्र
कार्यसिद्धिर्वा कारणस्य अस्ति । नापि कारणत्वात् अतिरिक्तेन प्रका
रेण न निवृत्तिरुक्तिर्वा । ज्ञानावाताम्यत्वात् प्रकाराकारवत्तयापि न
तदुपगमात् । अतिरिक्तमकारणत्वमिति चेन्न उक्तदोषानिहतेः
कारणत्वात् पूर्वमेवोक्तत्वात्तद्वत्त्वव्यवस्थादिभिरभ्युपगमात् । अथ
वहितपूर्वमेव कदाचित्तदपि कारणमेवं तत्पूर्वतरमपि कस्यासिद्धि
कालेरेवभावेपि तत्त्वान्तरतया तथाभावितामिति चेन्न अति
व्यभिचाप्राप्त्येवभावादिति चेन्न कार्यान्तरेपि गगनादेरतथाभावस्य
विनिर्मुक्तमकारणत्वात् कारणत्वप्रसङ्गात् तद्वत्त्वव्यवस्थासिद्धि
तथा सति प्रसङ्गादेः । गगनादेरकारणत्वप्रसङ्गात् तत्त्वान्तरव्यवस्थासिद्धि
व्यवस्थितेरेवभावितामिति चेन्न । गगनादेर्यदिरेकाभावात्
कारणत्वप्रसङ्गादधिकः । व्यापारवत्त्वं कारणत्वमिति चेन्न तदि

व्यापारसमवायित्वं वा व्यापारजनकत्वं वा । भाषायां व्यापारदेवकारकत्वं
 प्रसङ्गात् नोपपन्नस्यैव निरूप्यमाणात्वात् । नित्यसत्त्वात्तत्त्वोपपत्त्यस्य
 प्रसङ्गनिवारकत्वमिति चेन्न निवारकपदावयवस्य तत्त्वस्य कारकत्वं
 निर्वचनं विना अनिरूप्यमाणात्वात् अन्यतदर्थस्यैकस्य च निर्वचनं
 शक्तेः । यदनभ्युपगमे यस्य तत्पूर्वसत्त्वप्रसङ्गः तत्तस्य कारकं तद्व्यवस्थ
 कारकत्वमिति चेन्न भावस्य विनाशित्वानभ्युपगमे तद्यथाप्रसङ्गेनाति
 व्यापकत्वात् । तत्पूर्वस्थितचेन च विशेष्ये सहभाविमिवतस्याभावेपि
 प्रसङ्गः तद्यथापगमे च तत्सामग्र्यामपि प्रसङ्गः । तस्य अपि
 च तद्योपगमे कार्यदेवैकाप्रसङ्गेऽस्याकारण्यस्य विरोधापेक्षित्वेऽति
 व्याप्तिरिति चेन्न भाविपूर्वार्थविकल्पादनाश्रयः । निवृतप्रामाण्यत्वमिति
 चेन्न अवयवभावस्य निवृत्तार्थत्वे गगनादेः सर्वकार्यहेतुत्वप्रसङ्गस्य
 तदवयवत्वात् अवयववत्त्वादेवावयवित्वस्यादिसु कारकत्वप्रसङ्गात् ।
 व्यनोपाधिकत्वं नियमाद्यं इति चेत् एवं व्यनोपाधिकः पूर्वभाषो
 हेतुत्वमित्युक्तं भवति तथा च विधीकृतोत्पत्त्यादेर्दृष्ट्यादौ जनकत्व
 प्रसङ्गः । सहभाविसामग्र्या वा न प्राप्ति पूर्वभाषोपि नियतः किन्तु
 हृष्टेः परभावइति चेन्न प्राप्तापगमेव नियतत्वात् तां नि कारक
 मेवेति चेन्न निदानप्राप्तापगमेऽप्यप्रसङ्गात् पूर्वार्थस्य वक्तव्यः । पूर्व
 काव्यत्वमित्वं पूर्वत्वमिति चेन्न काव्यस्याकारकत्वप्रसङ्गात् तस्यापि
 किं पूर्वत्वमिति विवेचनीयत्वात् । अतीतोपाध्यवच्छिन्नत्वं तस्य पूर्वत्व
 मिति चेन्न अतीतइति निष्पत्त्यास्य पूर्वकाव्यवाचिनो विवेचनीयत्वात् ।
 परत्वापरत्वयोर्मुख्योर्मध्ये यत् परत्वं तत् पूर्वत्वमुच्यतइति चेन्न
 काव्यादौ मुखादौ च तदनङ्गीकारात् तेषामकारकत्वप्रसङ्गात् तस्मि
 न्नैव च तदभावात् साक्षात्कारिज्ञानादावपि तस्याकारकत्वप्रसङ्गात् ।
 सामग्र्येकदेशत्वं कारकत्वमिति चेन्न एकदेशत्वस्य अनिवार्यनीयत्वात्
 अवयवत्वप्रदेशत्वादीनां सामग्र्यामसम्भवात् तद्व्यवस्थानकारकत्वापसम्
 भवानस्यैव च मेवकार्यत्वात् तेनैव तद्विवेचनीयत्वात् । यदनभ्युप

कार्यं भवत्येव सा सामर्थ्येति चेन्न विभाज्यत्वस्य संयोगनाशस्यैव
 स्रोतस्तेर्विभाज्यत्वादि सामर्थ्यत्वप्रसङ्गात् । एवं कार्यकारणविभागोऽ
 न्यतस्तुल्यत्वस्य घटद्वयादिकार्यकारणभावो नाम सम्भवः कोऽपीति
 चेत् तद्विशेषेण कार्यकारणसामर्थ्यमपत्तेः । कार्यकारणविशेषित
 त्वात् भेदे ज्ञेयः एवम् निर्वाणत्वमपत्तेः । कारणत्वं कर्मः कार्येति
 चेन्न तत्सङ्गादे प्रमादस्य बाधत्वात् । कश्चिन् प्रमादः सः कश्चिन्
 दृष्टानुमेय इति चेन्न किं हि प्रतिकारणतां प्रत्यक्षमुक्तिरिति । न यावद्
 निर्वाणत्वस्यैव प्रतीतेः सम्भवति ते कारणादर्थस्य च विशेषं
 प्रत्येव सम्भवात् । नापि सामान्यतो घटादिं प्रत्येवं विज्ञेयतो घटः
 घटत्वमपि तावन्मात्रं विशेषेणैव विशेषेषु विनिगमना न स्यात्
 प्रतिविशेषं चोक्ततेः प्रागवर्तमानत्वात् सन्निकर्षादध्यक्षविषयत्वानुप
 पत्तेः कार्यसत्त्वत्वाच्च सामान्यभावात् न सम्भवन्मात्रमिति श्रुती
 तत्त्वमवशिष्टता कथमध्यक्षा स्यात् प्राक् तदवश्येन संस्कारसाधिका-
 रणाप्यसम्भवात् एवं कश्चिदपि हेतुत्वे साक्षात्कारात्सम्भवेन किञ्चन
 व्याप्तिव्यापकत्वानुसृष्टि स्यात् प्रतिबन्दी चानिर्वचनवादिनि न स्याने ।
 कादाचित्कत्वानुपपत्त्या तद्गृह्यति चेन्न वैयधिकरण्यात् कथमपि
 सामानाधिकरण्यात् तदुपपादकस्योपपाद्यवत्त्वमपत्तवद्विशेषादविशान्ति
 र्नादादित्वेनापि शब्देऽप्यपत्तम् । वैयधिकरण्येऽप्युपपाद्यसम्भवेद
 मिदमः सम्भवत्येदविशान्तिरिति । इत्येव शक्तिः कारणत्वमिति
 मतार्थम् । किञ्च प्रमादप्रमितो विषयस्यापि सन्निकर्षापादकस्य
 कारणतया संकल्पमपत्तेः अन्यथा कल्पस्यापि तत्र कारणत्वं न स्यात्
 अनुविधानविशेषात् विषयविशेषितात्सन्निकर्षस्य तत्कालेऽन्यमपत्तेः
 कश्चित् कारणत्वकारणत्वविवादस्य चानुसृष्ट्यापत्तेः । एकेन तस्य
 दृष्टेरवदेव चादृष्टेः तत्सङ्गस्य निवृत्तपूर्वभावित्वादेः कथमे कश्चित्
 देवतामपत्तेः । निना न तन्निवृत्तसम्भवेऽपि तत्र किं दर्शनादुक्त्यैव
 कल्पेन हेतुत्वधर्मिणि दृष्टेऽपि तददृष्ट्या तदवश्येनोपपादककारी